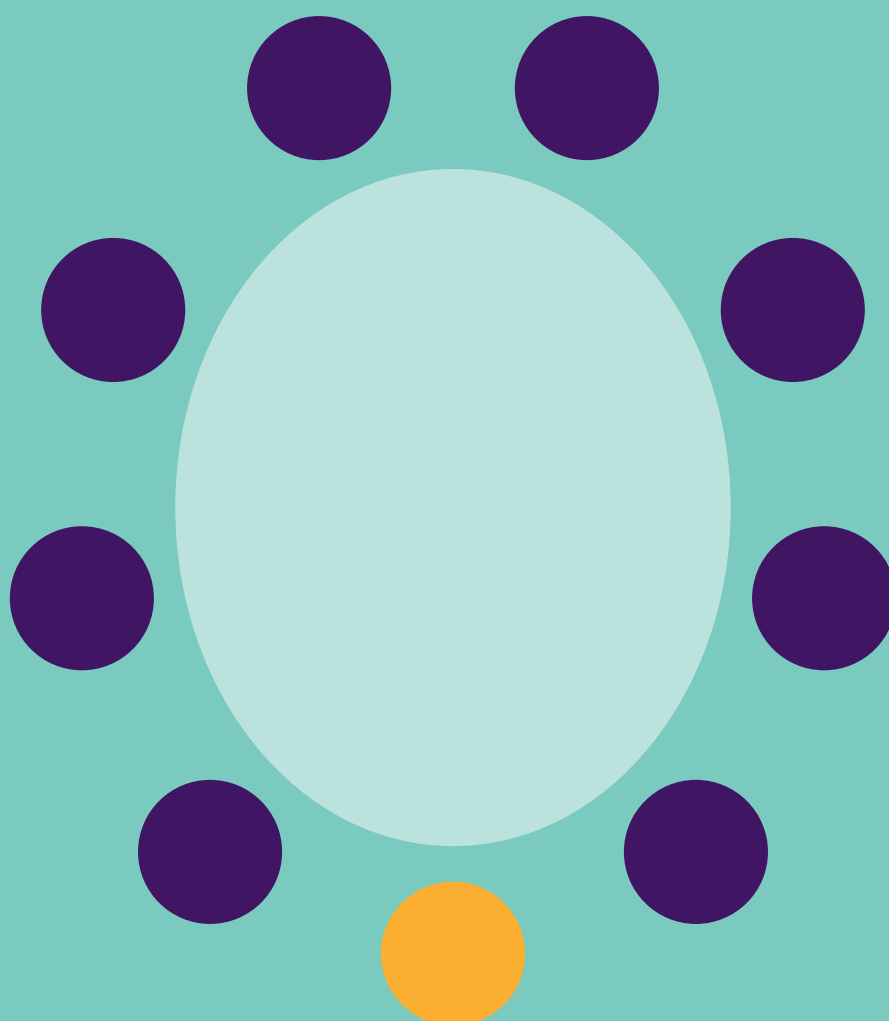

Sociaal en Cultureel Planbureau

Lastige kwesties

Acht focusgroepen over
vertegenwoordiging en stemmen

Lastige kwesties

Acht focusgroepen over vertegenwoordiging en stemmen

Paul Dekker
Josje den Ridder

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2018

SCP-publicatie 2018-20

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Vertaling samenvatting: AVB-vertalingen, Amstelveen

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

ISBN 978 90 377 0878 3

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	4
Samenvatting	5
1 Zorgen over de representatieve democratie	10
2 Focusgroepen	14
3 Vertegenwoordiging	21
4 Niet-stemmen	26
5 Vijf thema's	31
6 Wat kan er beter in de Nederlandse democratie?	41
7 Slotbeschouwing	44
Summary	49
Literatuur	54
Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau	57

Voorwoord

Sinds begin 2017 is er een staatscommissie parlementair stelsel aan de slag om te bezien of en zo ja hoe maatschappelijke veranderingen – zoals die onder andere door het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) worden gesignaleerd – nopen tot aanpassingen aan het parlementaire stelsel. De staatscommissie heeft het SCP gevraagd om al voorgenomen kwalitatief onderzoek naar niet-stemmen uit te breiden met onderwerpen van de commissie. Dit rapport is een samenvattende beschrijving en duiding van acht focusgroepen over vertegenwoordiging, (niet-)stemmen en enkele thema's die op de agenda staan van de staatscommissie, zoals de rol van politieke partijen en referenda. Dat blijken niet alleen voor politici en onderzoekers lastige kwesties, maar ook voor de deelnemers aan de groepsgesprekken – voor wie dit natuurlijk geen dagelijkse kost is.

We hopen dat we met dit rapport – en de onderliggende uitgebreide beschrijvingen van de groepsgesprekken door Kantar Public en Ferro Explore! – kunnen bijdragen aan het werk van de staatscommissie en aan bredere maatschappelijke discussies over vertegenwoordiging en het functioneren van ons democratische bestel.

Prof. dr. Kim Putters
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Samenvatting

Acht groepsgesprekken over vertegenwoordiging en (niet-)stemmen

Dit rapport is een verantwoording, samenvattende beschrijving en duiding van gesprekken in acht focusgroepen die in september 2017 in vier plaatsen (Amsterdam, Assen, Dordrecht en Eindhoven) zijn gehouden over vertegenwoordiging en (niet-) stemmen. We organiseerden de groepen ten behoeve van een SCP-onderzoek naar niet-stemmers en op verzoek van de staatscommissie parlementair stelsel (hierna: staatscommissie). Zowel voor het onderzoek naar niet-stemmers als voor de staatscommissie zijn focusgroepen een aanvulling op (voorgenomen) kwantitatieve inzichten in zorgen, wensen en gedragsmotivaties van Nederlandse burgers ten aanzien van de Nederlandse parlementaire democratie en verkiezingen. Leidraad voor het focusgroepenonderzoek is de driedelige vraag:

Welke ideeën hebben mensen en ontwikkelen ze met elkaar pratend over 1) representatie in het algemeen en in de landelijke politiek, 2) over niet-stemmen en 3) over een aantal onderwerpen van de staatscommissie?

In hoofdstuk 2 gaan we uitgebreid in op de keuze voor en opzet van de focusgroepen. Die verantwoording laten we in de volgende samenvatting van inhoudelijke bevindingen buiten beschouwing. Vastgesteld zij hier wel dat we ingewikkelde kwesties aan de orde hebben gesteld. In alle gespreksgroepen valt in eerste instantie een stilte als wordt gevraagd waaraan men denkt bij vertegenwoordiging – het is geen woord dat mensen dagelijks gebruiken. Uiteindelijk lukt het in alle groepen toch vaak verbazingwekkend goed om te praten over vertegenwoordiging in eigen kring en vertegenwoordiging in Den Haag. Ook het gespreksonderdeel over stemmen en niet-stemmen verloopt goed. Moeizamer is de conversatie over de thema's waarmee de staatscommissie zich bezighoudt. Niet iedereen begrijpt wat we aan de orde willen stellen. Vooral lager opgeleide jongeren hebben daar moeite mee. Sommige woorden ('afsplitsingen') roepen direct reacties op, maar weinig reflectie en nuancering, en door ons genuanceerd ingebrachte dilemma's (bv. over de rol van de rechterlijke macht) roepen ondanks verwoede uitlokkingspogingen van de gespreksleider nauwelijks reacties op. De onderwerpen waarover men meer te melden had, krijgen in dit rapport dan ook meer ruimte dan de onderwerpen waarover het gesprek niet of nauwelijks op gang kwam.

Vertegenwoordiging in het algemeen

Bij 'vertegenwoordiging' denkt men spontaan vaker aan een individuele relatie (kind-ouder; cliënt-advocaat) dan aan een collectieve relatie (werknemers-vakbond; ouders-ouderraad). Eventuele belangentegenstellingen blijven hierdoor buiten beeld. Slechte vertegenwoordiging is er als de vertegenwoordiger de belangen van de vertegenwoordigde uit het oog verliest of niets voor elkaar krijgt. Goede vertegenwoordiging boekt resultaten in het belang van de vertegenwoordigde. Goede vertegenwoordigers doen dat door zich in te leven in wie zij vertegenwoordigen, goed te communiceren (open, concreet)

en met bovengemiddelde interesse voor en kennis van zaken. Deze visie sluit goed aan op de inmiddels klassieke omschrijving van politieke representatie als ‘acting in the interest of the represented, in a manner responsive to them’ van Hanna Pitkin (1967: 209).

Vertegenwoordiging in ‘Den Haag’: slechte ervaringen

Is men over vertegenwoordiging in het algemeen genuanceerd, over politieke vertegenwoordiging c.q. volksvertegenwoordiging in Den Haag is men vooral negatief. Men heeft meer voorbeelden van slechte dan van goede vertegenwoordiging. Veel deelnemers aan de groepsgesprekken – maar vaker lageropgeleiden en jongeren dan hogeropgeleiden en ouderen – voelen zich niet of slecht vertegenwoordigd door ‘de politiek in Den Haag’. Zij hebben het gevoel dat politici hun taal niet spreken en hun problemen niet begrijpen of oplossen. Ze meten dat af aan bepaalde uitspraken van politici of aan beleid(svoornemens) op het gebied van gezondheidszorg, wonen en vluchtelingen.

Vertegenwoordiging via overeenkomst op standpunten – werkt dat eigenlijk wel?

Zowel onder stemmers als onder niet-stemmers bestaat de norm dat politieke vertegenwoordiging verloopt via gedeelde standpunten: je stemt (of wordt geacht te stemmen) op een partij die inhoudelijk het meest bij je past. In de gesprekken wordt echter duidelijk dat deze inhoudelijke vertegenwoordiging via partijen voor burgers problemen oproept. Veel gespreksdeelnemers geven aan dat zij moeilijk kunnen kiezen tussen partijen: ze weten niet goed waar partijen inhoudelijk voor staan en geven aan dat je het als kiezer zelden met alle standpunten van een partij eens bent. Als je dan bij verkiezingen voor een partij kiest waar je het grotendeels mee eens bent of kiest voor een specifiek thema dat je op dat moment belangrijk vindt, dan komt het voor dat een partij ná de verkiezingen haar standpunten op dat thema wijzigt of overboord gooit, bijvoorbeeld in een regeerakkoord met andere partijen. Kortom: wat is eigenlijk de betekenis van gedeelde standpunten?

Stemmen: verworvenheid en kans op invloed, maar lastig kiezen

Veel gespreksdeelnemers zien stemmen als een kans om invloed uit te oefenen op hoe het met Nederland gaat. Men vindt stemmen een belangrijk recht en voelt zich nog altijd verplicht zijn stem uit te brengen. Redenen om niet te gaan stemmen zijn zowel praktisch van aard (geen tijd, geen stemkaart), als meer politiek-cynisch: het maakt toch niet uit waarop je stemt of men heeft geen interesse. Voor sommigen is het onduidelijk waar partijen voor staan, de informatie die ze erover krijgen is ingewikkeld of ze hebben geen interesse om erin te duiken. Omdat ze geen beredeneerde keuze kunnen maken, blijven ze thuis. Hoewel men het wel of niet stemmen iemands eigen verantwoordelijkheid vindt, is er steun voor opkomstbevorderende maatregelen. Men denkt aan een financiële tegemoetkoming voor het gaan stemmen, meer informatie, online stemmen en een meer vertrouwenwekkende opstelling van politici. Voor een opkomstplicht is er in deze groepen geen steun.

De staatscommissie: lastige kwesties

In de groepsgesprekken hebben we vijf thema's geagendeerd (per groep twee of drie) die ook op de agenda van de staatscommissie staan. Dat hebben we gedaan door in tegenstellingen zo eenvoudig mogelijke keuzen voor te leggen (zie hoofdstuk 5), maar het bleef ingewikkelde materie. Het zijn geen onderwerpen waar mensen in het dagelijks leven mee bezig zijn of over nadenken. De dilemma's die spelen zijn slechts voor een enkeling evident en worden ook na uitleg vaak nog niet echt duidelijk. Op sommige onderwerpen sloeg men wel aan en soms waren die al spontaan eerder in het gesprek naar voren gekomen. Twee onderwerpen springen eruit vanwege de relatief grote betrokkenheid én consensus:

- *Te veel partijen*

De belangrijkste daarvan is dat er in Nederland volgens de meeste gespreksdeelnemers te veel partijen zijn. Er staan er te veel op het stembiljet (dat kreeg ook veel aandacht in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 2017). Het zijn er te veel om uit te kiezen. Dat zorgt voor versnippering en dat maakt het – blijkens de lange formatie die in september 2017 gaande was – lastig om snel een regeringscoalitie te vormen. Men wil graag meer overzicht, minder versnippering en duidelijker weten waar een partij voor staat.

- *Zetelroof*

Men ziet zetelroof als een van de oorzaken van de veelheid aan partijen. Over het algemeen vinden gespreksdeelnemers het onterecht dat iemand die zijn partij verlaat zijn zetel kan houden (al worden er ook wel nuances aangebracht, bv. als iemand met voorkeurstemmen een zetel heeft verworven).

Andere onderwerpen waarover in de gesprekken enige consensus is:

- *Bindend referendum*

Hoewel er enige discussie is over de vraag welke onderwerpen referendabel zouden moeten zijn (sommige onderwerpen zijn te ingewikkeld om een afweging te kunnen maken), is er in de groepsgesprekken (net als in grootschalige enquêtes) steun voor meer invloed van burgers als aanvulling op de representatieve democratie. Een referendum is volgens de deelnemers bij voorkeur ook bindend: de ervaringen met referenda tot nu toe hebben mensen niet positief gestemd. Voor sommigen – met name aanhangers van de pvv en mensen met een grote afstand tot de politiek – is zo'n referendum een laatste middel om de politiek bij te sturen: stemmen helpt niet (er verandert toch nooit iets, de pvv wordt buitengesloten van formatiebesprekingen).

- *Meer invloed op kabinets- c.q. machtsvorming*

Hoewel de deelnemers de term 'machtsvorming' zelf niet in de mond nemen, wordt in de gesprekken wel duidelijk dat men meer invloed zou willen op wat er ná de verkiezingen gebeurt. Hoe dat zou moeten, is niet duidelijk. Een deelnemer stelt spontaan

stembusakkoorden voor en desgevraagd zien ook andere deelnemers daar wel wat in. Dat zou ook de keuze bij verkiezingen wat kunnen vergemakkelijken (en daarmee een oplossing zijn voor de veelheid aan partijen). Strategisch stemmen blijkt vaak geen zin te hebben, dan gaan partijen toch samenwerken. Misschien speelt hier ook een rol dat het zo onduidelijk is op welke compromissen men uitkomt. Je weet als kiezer niet alleen niet *wie* zullen gaan samenwerken, in de formatie lijkt op elk onderwerp ook ongeveer elke uitkomst mogelijk.

– *Grote problemen bespreken in de Tweede Kamer*

In deze belangrijkste nationale volksvertegenwoordiging moeten de belangrijke maatschappelijke problemen besproken worden, ook als er geen directe beleidsverantwoordelijkheid is. Dit onderwerp komt niet spontaan naar voren, maar desgevraagd blijkt men de Tweede Kamer (of: de politiek in Den Haag) te zien als een belangrijke arena van debat. Ook als de Tweede Kamer vanwege decentralisaties, privatisering, verzelfstandiging of internationalisering niet meer direct over een thema gaat, moet het onderwerp er op hoofdlijnen besproken blijven worden. Zo maken partijen duidelijk waar ze inhoudelijk staan. Bovendien kan aandacht van de Tweede Kamer (en in relatie daarmee de nationale media) soms ook zorgen voor veranderingen op decentraal niveau en kan de Kamer ook beslissen om zaken weer te centraliseren.

Aanpassingen aan de Nederlandse parlementaire democratie?

In grootschalige enquêtes tonen Nederlanders zich relatief tevreden met de Nederlandse democratie, zeker in vergelijking met andere landen en ook in vergelijking met eerder. Tegelijkertijd zien we in dat soort enquêtes bij grote groepen burgers een gevoel van politieke onvrede en die onvrede is vaak ook dominant in kwalitatief onderzoek (open antwoorden, diepte-interviews, groepsgesprekken). Dat geldt ook nu weer: veel gespreksdeelnemers voelen zich niet goed vertegenwoordigd en ervaren grote afstand tot de politiek. Vooral bij lager opgeleide en jongere deelnemers is dat duidelijk. Het is de vraag in hoeverre deze afstand is te overbruggen door aanpassingen te doen aan het politieke bestel. Sommige auteurs zijn van mening dat het niet zozeer gaat om veranderingen van instituties of systemen, maar om een verandering in de politieke of bestuurlijke cultuur: politici moeten zich anders opstellen. Anderen betrekken de stelling dat die veranderingen alleen maar kunnen worden afgedwongen door institutionele veranderingen. Politici moeten worden gedwongen om responsief te zijn ten aanzien van de wensen van burgers, bijvoorbeeld door de representatieve democratie aan te vullen met vormen van directe invloed voor de bevolking.

De deelnemers van de focusgroepen hebben die discussie niet in deze termen gevoerd, maar uit de gesprekken (en eerdere onderzoeken) komt wel het beeld naar voren dat burgers willen dat politici beter luisteren en ze willen aan de bel kunnen trekken als het de verkeerde kant opgaat. Verbeteringen aan het parlementaire stelsel die de gespreksdeelnemers zelf voorstellen, hebben vooral betrekking op het verminderen van het aantal

partijen (via een hogere kiesdrempel of het verbieden van zetelroof), het aanbieden van duidelijke inhoudelijke keuzen en realistische beloften voorafgaand aan verkiezingen, meer transparantie over machtsvorming en het vergroten van de mogelijkheden voor inspraak en zeggenschap. Burgers pleiten daarmee dus eigenlijk zowel voor aanpassingen van het politieke stelsel als voor een andere politieke cultuur.

In de *Slotbeschouwing* gaan we in op drie zaken: 1) de voor ons verrassende bevinding dat burgers het gaan stemmen *niet* primair zien wordt als zichzelf laten vertegenwoordigen; 2) twee verbeteringsperspectieven voor de parlementaire democratie (de versterking van brede waardeoriëntaties van partijen en de introductie van harde correctiemogelijkheden voor burgers), en 3) de mogelijkheden van focusgroepen in de meningsvorming over politiek. Dat laatste gebeurt in aansluiting op hoofdstuk 2, waarin uitgebreid wordt ingegaan op de eigenaardigheden van focusgroepen en de redenen om ze voor dit onderzoek te gebruiken.

Tot slot: dit rapport is een samenvattende beschrijving van en reflectie op focusgroepenonderzoek waarvan eerder uitgebreider verslag werd gedaan door de uitvoerders ervan, te weten Ferro Explore! en Kantar Public (Ferro 2017; Kantar 2017). Hun rapporten bieden meer inzicht in de afzonderlijke groepen en zijn te vinden op www.scp.nl.

1 Zorgen over de representatieve democratie

Dit rapport is een samenvattende beschrijving en duiding van gesprekken in acht focusgroepen die in september 2017 zijn gehouden over vertegenwoordiging en (niet-)stemmen. We organiseerden de groepen ten behoeve van SCP-onderzoek naar niet-stemmers en om te voorzien in een informatiebehoefte van de staatscommissie parlementair stelsel (hierna: staatscommissie). De staatscommissie gaat na of maatschappelijke veranderingen, zoals het beweeglijker worden van het stemgedrag, de behoefte van burgers aan meer inspraak en de opkomst van sociale media, nopen tot veranderingen in het parlementaire stelsel (zie Instellingsbesluit staatscommissie parlementair stelsel).

Een van de zorgen is dat er onder Nederlanders (groeiende?) politieke onvrede is en dat de bevolking zich – op termijn – gaat afkeren van de (gevestigde) politiek. Aan de ene kant doet Nederland het goed: de tevredenheid met het functioneren van de democratie is relatief hoog (in internationaal perspectief, op lange termijn), de opkomst bij Tweede Kamerverkiezingen is hoog (in 2017 ging 82% naar de stembus) en het vertrouwen in de politiek laat over de langere termijn geen structurele daling zien (zie o.a. Den Ridder en Dekker 2015; Van der Meer 2017). Daar staat tegenover dat bij andere verkiezingen dan die voor de Tweede Kamer een groot deel van de kiezers thuisblijft (bij verkiezingen voor het Europees Parlement blijft zelfs bijna 70% thuis en bij gemeenteraadsverkiezingen bijna 50%) en dat het vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering onder sommige groepen kiezers en bij niet-stemmers laag is (zie o.a. Van der Meer et al. 2018).

De staatscommissie wil graag weten hoe Nederlanders de politieke vertegenwoordiging ervaren en welke problemen en verbetermogelijkheden voor het parlementaire stelsel zij zien. Dat hoopt de staatscommissie deels te achterhalen door analyses van beschikbaar enquêtemateriaal en van uitingen van burgers op websites. In aanvulling hierop kan beperkt nieuw onderzoek worden gedaan om een beter beeld te krijgen van wat er nu leeft. Focusgroepen bieden daarvoor een mogelijkheid. Ze kunnen opvattingen en gevoelens van individuen open inventariseren, in beeld brengen wat er leeft als mensen erover in discussie gaan en onderwerpen uitdiepen (zie verder hoofdstuk 2). Voor het focusgroepenonderzoek is de staatscommissie bij het Sociaal en Cultureel Planbureau gekomen, omdat wij al bezig waren met het opzetten van kwalitatief onderzoek voor een project over niet-stemmers. Vertegenwoordiging is een vanzelfsprekend perspectief voor onderzoek naar niet-stemmen: door te gaan stemmen laten burgers zich vertegenwoordigen. Niet gaan stemmen kan worden opgevat als je niet willen of kunnen laten vertegenwoordigen. Dat kan om uiteenlopende redenen zijn: afwijzing van de vertegenwoordigende democratie als zodanig, er niet in geloven dat je met de beschikbare kandidaten en bestaande politieke gebruiken adequaat vertegenwoordigd kunt worden, niet geïnteresseerd zijn – mogelijk ook vanuit tevredenheid met hoe het gaat – om je te laten vertegenwoordigen c.q. het niet de moeite waard vinden uit te zoeken door wie je je het beste zou kunnen laten vertegenwoordigen en naar het stemlokaal te gaan, enzovoort. Het belang van het vertegenwoordigingsperspectief is ook aannemelijk, gezien de resultaten van politicolo-

gisch onderzoek naar verschillen in de waarschijnlijkheid dat iemand heeft gestemd of van zins is te gaan stemmen. De gepercipieerde responsiviteit van de politiek – ofwel het ‘externe politieke zelfvertrouwen – blijkt daarbij een belangrijke factor te zijn (Smets en Van Ham 2013). Wie gelooft in effectieve vertegenwoordiging zal eerder gaan stemmen en in mindere mate geldt ook omgekeerd: wie gestemd heeft, zal meer gaan geloven in de effectiviteit van vertegenwoordiging en responsiviteit van de politiek (Kölln 2016).

Vertegenwoordiging vinden we niet alleen een waardevol perspectief voor onderzoek van niet-stemmers en ter verbetering van de parlementaire democratie, maar ook omdat het begrip deze politieke kwesties in een breder maatschappelijk verband kan plaatsen. Ook buiten de politiek speelt de vraag in hoeverre en hoe moderne geïndividualiseerde burgers nog vertegenwoordigd kunnen worden, staan de vertegenwoordigingsclaims van belangenorganisaties en het gezag van hun onderlinge afspraken onder druk en zijn er zorgen over de onvoldoende of juist te harde vertegenwoordiging van nieuwe groepen en identiteiten en over prangende problemen in de publieke ruimte. Op dergelijke grote vraagstukken van een ‘crisis van de vertegenwoordiging’ (Elchardus 2002; Tormey 2015; Den Ridder en Dekker 2015: 106-107; BZK 2016) gaan we in dit rapport verder niet in. We plaatsen de politieke vertegenwoordiging echter wel in een breder perspectief door in de focusgroepen het gesprek te beginnen met vertegenwoordiging in het eigen leven. Met financiële steun van de staatscommissie en het in niet-stemmers geïnteresseerde ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (hierna: BZK) hebben we daarom een focusgroepenonderzoek opgezet over representatie en niet-stemmers. Het onderzoek is uitgevoerd door de onderzoeksbureaus Ferro Explore! en Kantar Public.

Leidraad voor dit onderzoek is een driedelige vraagstelling:

Welke ideeën hebben mensen en ontwikkelen ze met elkaar pratend over 1) representatie in het algemeen en in de landelijke politiek, 2) over niet-stemmen en 3) over een aantal onderwerpen van de staatscommissie?

Deze vragen kwamen in de focusgroepen achtereenvolgens aan de orde. Ook hier zullen we ze, na een verantwoording van het gebruik van focusgroepen als onderzoeksmethode en de opzet van dit onderzoek (hoofdstuk 2), in deze volgorde behandelen. Hoofdstuk 3 gaat over vertegenwoordiging in het algemeen en in de politiek, hoofdstuk 4 over stemmen en niet-stemmen en hoofdstuk 5 over de verdiepingsthema’s. Dat zijn machtsvorming, politieke partijen, referenda, de verplaatsing of verspreiding van de politiek van Den Haag naar andere politieke (en niet-politieke) niveaus en constitutionele toetsing.¹ In hoofdstuk 6 kijken we welke verbeteringen aan de parlementaire democratie burgers

1 We hebben deze thema’s in overleg met het secretariaat van de staatscommissie gekozen en uitgewerkt in (tegen)stellingen voor de discussie. De thema’s vertonen grote overlap met de zes thema’s die de staatscommissie in haar probleemverkenning van oktober 2017 noemde als meest urgent, maar vallen daar niet een-op-een mee samen. De zes thema’s die de staatscommissie in de tweede fase van haar opdracht nader gaat onderzoeken, zijn vertegenwoordiging, politieke partijen, macht van het nationale parlement, tweedekamerstelsel, kabinetsformatie en bescherming van de democratie (Staatscommissie 2017).

zelf voorstellen. We sluiten in hoofdstuk 7 af met reflecties op het vertegenwoordigingsperspectief op politiek, verbeteringsrichtingen voor de huidige politieke democratie en het nut van focusgroepen.

Kader 1.1 Politicologisch onderzoek naar representativiteit en representatie

Er bestaat in de politicologie c.q. met betrekking tot de vertegenwoordigende democratie heel veel onderzoek naar representatie en representativiteit, met name naar de vraag hoe 'goed' vertegenwoordigers kiezers vertegenwoordigen. Daarbij wordt vaak gekeken naar de mate waarin de achtergronden of beleidsvoorkeuren van kiezers en gekozenen overeenkomen (o.a. Thomassen 1976; Andeweg 2011; Andeweg en Thomassen 2011/b; Wessels 2011; Bovens en Wille 2014; Lauer-mann 2014; Esaiasson en Holmberg 2017 [1996]). Daarnaast is er een opleving van politiek-filosofi-sche reflecties op wat politieke representatie eigenlijk is (Shapiro et al. 2008; Urbinati en Warren 2008; Alonso et al. 2011; Brito Vieira 2017; Rehfeld 2017, vaak teruggrijpend op Pitkin 1967). Verrassend weinig aandacht is er voor hoe burgers c.q. kiezers aankijken tegen het proces van vertegenwoordiging. Vooral op basis van enquêtes hebben we veel informatie over hoe burgers volksvertegenwoordigers en volksvertegenwoordigingen beoordelen en ook in hoeverre ze ver-trouwen hebben in politieke instituties die een rol spelen in de vertegenwoordiging (politici, par-tijen, parlementen). Zie bijvoorbeeld Thomassen et al. (2014), Den Ridder en Dekker (2015), Van der Meer (2017) en de hierin opgenomen verwijzingen naar internationale literatuur. Soms gaat het expliciet om vertegenwoordiging, maar meestal impliciet. Zo zegt politiek zelfvertrouwen en meer specifiek *external political efficacy* (het idee dat politieke instituties responsief zijn c.q. geïnteresseerd zijn in je opvattingen en daar rekening meer houden; dit is te onderscheiden van de *internal political efficacy* die op de eigen vermogens betrekking heeft) hoogstwaarschijnlijk wel iets over iemands tevredenheid met de politieke vertegenwoordiging, maar dat hoeft niet. Men kan ook buiten de vertegenwoordiging om menen politieke invloed te hebben. Hoe dat ook zij, metin-gen van houdingen tegenover de democratie en van politiek (zelf)vertrouwen bieden weinig of geen inzicht in hoe men tegen het proces van vertegenwoordiging aankijkt. Wel is er beperkt onderzoek dat zich richt op de vraag naar de gewenste rol opvattingen van volksvertegen-woordigers: moeten zij bij een meningsverschil afgaan op hun eigen opvattingen of op die van hun achterban (Thomassen 1976; Andeweg en Thomassen 2007; André en Depauw 2017)? Opvat-tingen van burgers lijken hoegenaamd geen rol te spelen in de theoretische beschouwingen over politieke representatie, zoals in de beschouwingen gebundeld in Brito Vieira (2017). Het is in Nederland niet anders dan voor de Verenigde Staten is gesignaleerd door Grill (2007: 3-4; vgl. Coleman 2013 en Lauer-mann 2013: 3):

... significant gaps remain in our understanding of the representative process. One of the most important concerns the origin and nature of public conceptions of representation. Much of the research that deals with the public's view of representation has been driven by the narrow goal of explaining the 'paradox of congressional support': enduring dissatisfaction with Congress coupled with generally positive ap-praisals of individual representatives. Very little of this work touches on what citizens actually think about the representative process. There have also been a few, and now quite dated, forays into the representational 'roles' people favor for their legislators. And that is essentially it. In fact, given the ple-thora of academic research and political discourse devoted to the representative process, not to mention its central importance in our political system, it is remarkable how little attention has been paid to ordi-nary citizens' fundamental ideas and expectations about representation.

We baseren ons in dit rapport op eigen waarnemingen en op de rapporten van de twee bureaus die de focusgroepen organiseerden. Naar die rapporten wordt kortheidshalve verwezen met 'Ferro 2017' (het zo in de literatuurlijst vermelde rapport van Miriam Winninghoff en Ger Bruins van Ferro Explore!) en 'Kantar 2017' (het zo aangeduide rapport van Judith ter Berg en Yolanda Schothorst van Kantar Public). Voor een goed inzicht in hoe de focusgroepen zijn verlopen, wie de deelnemers waren, hoe ze op elkaar reageerden en wat hun is voorgelegd, verwijzen we naar die rapporten. De bedoeling van dit rapport is niet om die samen te vatten, maar daaruit en uit eigen waarnemingen algemenere inzichten te destilleren over wat er bij burgers leeft en gedacht wordt over vertegenwoordiging en mogelijkheden om de vertegenwoordigende democratie te verbeteren.

2 Focusgroepen

Waarom focusgroepen?

Voor een representatief beeld van opvattingen in de bevolking over democratie, verkiezingen, politiek en overheid kan men bevolkingsenquêtes uitzetten en dat wordt ook veel gedaan (zie recent o.a. Thomassen et al. 2014; Den Ridder en Dekker 2015; Tillie et al. 2016). Dat veronderstelt wel dat mensen er in voldoende mate meningen op nahouden die met eenvoudige enquêtevragen kunnen worden afgetapt en dat men het voldoende vindt te weten hoeveel mensen een bepaalde opvatting hebben en hoe die verspreid zijn over de Nederlandse bevolking.

De inzichten op basis van een enquête zijn beperkt als er nog geen uitgekristalliseerde meningen zijn, meningen heel verschillend verwoord worden en dezelfde woorden verschillende associaties oproepen of als men zou willen weten wat mensen vinden als ze extra informatie of tegenargumenten krijgen. Men kan proberen met dergelijke complicaties in een enquête rekening te houden door open vragen te stellen en door in survey-experimenten alternatieve formuleringen naast elkaar te gebruiken of afhankelijk van de antwoorden trajecten met verschillende vervolgvragen in te slaan. Dit wordt echter al gauw te ongericht of ingewikkeld. De onderzoeker zal behoefte hebben aan meer interactieve vormen om door te vragen, toe te lichten en bij te sturen. Dat kan in individuele interviews en dat is ook gedaan voor ons onderwerp.²

Het kan ook in focusgroepen, dat wil zeggen groeps gesprekken (doorgaans van maximaal acht mensen in maximaal tweeënehalf uur) waarin een moderator de aandacht focust op het onderwerp van onderzoek en meer of minder op specifieke onderzoeksvragen. Dergelijk onderzoek kwam in de jaren dertig van de vorige eeuw op in het (massa)communicatieonderzoek en nam in de decennia erna een hoge vlucht in de marketing (Featherstone 2017). Vanaf de jaren tachtig worden focusgroepen weer populairder in de sociale wetenschappen (Delli Carpini en Williams 1994; Kamberelis en Dimitriadis 2013). Niet zel-

2 Zie Grill (2007) en ook Van Wessel (2009; 2011) en Coleman (2013). Voor beide methoden is wat te zeggen gegeven ons voor burgers lastige onderwerp en de behoefte aan exploratie en verdieping. Grill (2007: 169) verwijst naar Gamson (1992) voor een focusgroepen aanpak als alternatief, maar kiest voor het individuele interview, omdat hij geïnteresseerd is in wat individuen in te brengen hebben en niet in het 'collective product of "sociable public discourse"', daar meteen ter relativering aan toevoegend: 'But the underlying principle behind both approaches is essentially the same: to let people discuss political issues in their own way, with the researcher keeping his or her eye on how the discussion reflects certain values or beliefs central to their political identity.' Wij kozen voor focusgroepen vanwege de grotere potentie om stelselverbeteringen te bedenken, de voorkeur ervoor van de staatscommissie en praktische voordelen (makkelijker te organiseren en bij te wonen). Zouden we veel meer tijd en middelen hebben gehad, dan hadden we ons heil waarschijnlijk gezocht in grootschaligere deliberatieve methoden met meer ruimte om gesprekdeelnemers informatie te geven en meer mogelijkheden om bevindingen te generaliseren (zie o.a. Fishkin 2009; Grönlund et al. 2014; en Dædalus 2017).

den gaat het hierbij om groepsinterviews als uitbreiding van individuele interviews om pragmatische redenen (zie Cyr 2016): een gesprek met acht mensen kan goedkoper zijn dan acht losse interviews en misschien brengen de respondenten elkaar nog op ideeën. Dat laatste wordt soms echter ook als een risico gezien. Groepsprocessen zouden kunnen leiden tot vertekening (bias) van individuele opvattingen (Acocella 2017; vgl. Marková et al. 2007: 36 e.v.).

In sociaalwetenschappelijk onderzoek wordt er meestal positiever aangekeken tegen groepsprocessen en worden die juist gestimuleerd: het moet niet primair gaan om de interactie tussen moderator en afzonderlijke deelnemers, maar om de interactie tussen de deelnemers, niet om interviews maar om het gesprek. Daarvan wordt verwacht dat het tot serieuzere meningsvorming bij de deelnemers leidt en als zodanig eerder een echte *publieke opinie* genereert dan de optelsom van privémeningen die geënquêteerden in isolement geven. In de discussie manifesteren zich en ontstaan er gedeelde waarden (Delli Carpini en Williams 1994; Stanley 2016). Het naar voren halen van groepsprocessen blijkt overigens niet eenvoudig en dat is de ervaring in veel focusgroepenonderzoek. De claim is vaak wel dat het gaat om groepsprocessen, maar feitelijk wordt toch vooral over individuen gerapporteerd (Acocella 2012; Cyr 2016).

Een stap verder is het gebruik van focusgroepen om te zoeken naar oplossingen voor (groeps)problemen. Een focusgroep dient dan niet slechts het uitwisselen van meningen, maar richt zich vooral op het zoeken naar oplossingen voor een gesignaleerd probleem of het aandragen van verbeteringen. Hier worden focusgroepen onderdeel van actieonderzoek dat gericht is op veranderingen en strategieontwikkeling en niet slechts op kennisontwikkeling: marketing, product- en organisatieontwikkeling en collectieve acties. Er is een vloeiende overgang van consensus- en actiegerichte focusgroepen naar langduriger en grootschaliger beraadslaging in ‘appreciative inquiry’-verandertrajecten (Bushe 2011; Tjepkema en Verheijen 2012) en naar ‘mini publics’ in vormen van deliberatieve democratie (Grönlund et al. 2014; Dædalus 2017).

Het is overigens wel de vraag in hoeverre focusgroepen echt inzicht bieden in hoe mensen in hun ‘natuurlijke’ sociale omgevingen van gezin en huisgenoten, vriendenkring, collega’s enzovoort tot individuele en gemeenschappelijke oordelen komen. De context van eenmalige gesprekken met onbekende medeburgers over opgelegde onderwerpen verschilt daar aanzienlijk van (Conover & Searing 2005; Lezaun 2007). Om dichter in de buurt van het normale gesprek te blijven worden soms ook wel huiskamergesprekken met bekenden of *peer group discussions* gehouden (Gamson 1993). Als er al wordt gediscussieerd in een focusgroep, is het nog lang niet vanzelfsprekend dat het om meer gaat dan retorische gelegenheidsmeningen die weinig betekenis hebben buiten de focusgroepsetting. Er is een onvoorspelbare dynamiek van mensen die zich graag conformeren of juist graag polariseren, of behoefte hebben om de moderator te provoceren (Acocella 2012). Het is waarschijnlijk beter om te proberen de dynamiek te beperken en de gelijkheid van inbreng van individuen actief te bevorderen dan het gesprek vrij te laten. De discussie tussen onbekenden in een focusgroep is eerder een laboratoriumexperiment dan een natuurlijke discussie, stelt Lezaun (2007) en dat zal gevoelsmatig volgens deze auteur ook zo zijn voor de deel-

nemers die elkaar in eerste instantie vreemd zijn: die praten waarschijnlijk liever in een wat zakelijke omgeving dan op een bank in de huiskamer van een onbekende. De in een focusgroep uitgelokte meningen zijn niet bij voorbaat authentiek en dieper doordacht dan wat met een enquête kan worden opgehaald.

Om drie redenen vinden we voor ons onderwerp op dit moment focusgroepen de beste keuze. Ten eerste zijn ze een goede toevoeging op het bestaande materiaal. De meeste kennis over wat Nederlandse burgers van de representatieve democratie vinden is gebaseerd op enquêtes (zie o.a. Den Ridder en Dekker 2015). Ten tweede levert de groepssetting voordelen voor het achterhalen van individuele meningen. Bij een moeilijk onderwerp is de groep voor de deelnemers een stimulans en een buffer. Ze is een stimulans, omdat mensen er door anderen op ideeën worden gebracht en tot meer reflectie op hun standpunten kunnen worden aangezet. Ze is een buffer, omdat mensen niet steeds iets hoeven te zeggen, kunnen nadenken als anderen praten en hun beurt helemaal voorbij kunnen laten gaan als ze een onderwerp te lastig vinden. Ten derde zijn focusgroepen voor ons van belang als experimenten met collectieve meningsvorming over mogelijke verbeteringen van de parlementaire democratie. Enquêtes, telefonische interviews en focusgroepen van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) geven ons vaak wel veel informatie over de klachten over de politiek: politici luisteren niet naar de bevolking, komen op voor hun eigenbelang/partijbelang in plaats van voor het algemeen belang, het zijn baantjesjagers, ze komen hun beloften niet na, enzovoort. Over verbetermogelijkheden horen we weinig. We vragen er niet naar en waarschijnlijk hebben de meeste mensen er ook nauwelijks over nagedacht. Focusgroepen kunnen dat nadenken echter stimuleren door er expliciet naar te vragen en verandermogelijkheden voor te leggen. We hebben ook gezocht naar mogelijkheden om mensen op een meer constructieve, minder becommentariërende en meer veranderingsgezinde wijze naar de Haagse democratie en politiek te laten kijken. We proberen dat te bereiken door na een algemene discussie expliciet te vragen de staatscommissie mee te helpen en daarbij de aandacht te richten op alternatieve inrichtingen van de parlementaire democratie met elk hun voor- en nadelen.³

Opzet van dit onderzoek

Uitgaande van de financiële middelen voor ongeveer acht groepen hebben we in een aanbesteding twee bureaus gezocht om daarmee diversiteit te krijgen in de opzet en uitvoering van de focusgroepen. Bureaus hebben een eigen stijl en eigen hulpmiddelen voor de discussies. In het COB hebben we goede ervaringen met onderzoek door twee bureaus inclusief discussie tussen de bureaus over hun bevindingen. Dat laatste levert soms nieuwe

3 Marková et al. (2007: 52 e.v.) maken in hun uitgebreide 'dialogische' analyses van focusgroepdiscussies een onderscheid tussen twee soorten gesprekken: open gesprekken over één of meer onderwerpen, verkennend en duidend, en discussies over morele dilemma's, gericht op het maken van keuzen, elkaar overtuigen en zo mogelijk bereiken van overeenstemming. Onze groepen hebben van allebei wat: het verkennen van vertegenwoordiging en niet-stemmen en discussie over alternatieven om tot de beste oplossing te komen. Daarbij spelen dilemma's, zij het dat die niet zo moreel zijn.

inzichten op en bij overeenkomende resultaten kunnen die in ieder geval niet aan de typische benadering van een bureau worden toegeschreven.

Dit keer viel de keuze op Ferro explore! en Kantar Public (voormalig Veldkamp). Na enige weken brainstormen en overleg over wat we gemeenschappelijk wilden in hun opzetten, ontwikkelden ze een plan voor elk vier groepen. De opzetten zijn weergegeven in de rapporten van de bureaus (Ferro 2017; Kantar 2017). Als onderzoeksplaatsen kozen we Amsterdam (een grote stad en thuisbasis van het bureau dat hier onderzoek deed (en overigens ook van het andere bureau)), Assen in het noorden, Eindhoven in het zuidoosten en Dordrecht in het zuidwesten. De groepen bestaan uit (nationaal) kiesgerechtigde inwoners van Nederland. Het streven was om voldoende diversiteit te realiseren, niet alleen naar leeftijd en sekse, maar ook naar etnische achtergrond en naar betrokkenheid bij de politiek. Wat het laatste betreft, wilden we graag minimaal twee bewuste niet-stemmers (bewust: niet toevallig een keer niet meegedaan, maar meestal niet stemmen of niet van plan te gaan stemmen). Daar werd bij de werving naar geïnformeerd, maar in combinatie met vragen over andere onderwerpen, omdat we wilden vermijden dat vooraf duidelijk zou zijn dat de discussie vooral over politiek en verkiezingen zou gaan. Deelnemers zijn gezocht door wervingsbureaus (met de eis dat ze de afgelopen maanden niet aan een focusgroep hadden meegedaan) en hebben een vergoeding gekregen van reiskosten en een beloning voor hun deelname (Ferro 2017: 2; Kantar 2017: 2). Waarschijnlijk heeft voor de bereidheid deel te nemen zowel de beloning als de interesse om te praten over iets maatschappelijks een rol gespeeld.

Op basis van eerdere ervaringen maakten we in drie van de vier plaatsen een opdeling naar opleidingsniveau. Bij groepen met deelnemers met zowel de hoogste als de laagste opleidingsniveaus domineren de hoogopgeleiden het gesprek vaak of houden zij zich krampachtig in en komen laagopgeleiden onvoldoende aan het woord of voelen zij zich niet op hun gemak. In Amsterdam hadden we naast een groep laag opgeleide jongeren met een sterke vertegenwoordiging van mensen met een migratieachtergrond een 'gemiddelde' groep zonder uitgesproken jong en oud en laag en hoog opleidingsniveau. In principe telde elke groep acht mensen (waarvoor inclusief een reserve negen mensen werden uitgenodigd). In de twee groepen in Assen lukte dat niet en die hadden elk zes deelnemers. Dat was ook het geval in een groep in Eindhoven. De groepen zijn weergegeven in overzicht 2.1. In dit overkoepelende rapport citeren we slechts sporadisch uit de focusgroepen, wel presenteren we enkele algemene overzichten met antwoorden en schetsen we de algemene lijnen. Op diverse plekken verwijzen we daarnaast naar de onderliggende rapporten (Ferro 2017 en Kantar 2017), waar de geïnteresseerde lezers letterlijke citaten en fragmenten van de groepsdiscussies kunnen lezen.⁴

4 In 2018 hebben de beide veldwerkbureaus van ons onderzoek in opdracht van de staatscommissie aanvullend nog twee focusgroepen met jongeren en twee focusgroepen met mensen met een migratieachtergrond gedaan. Deze groepen blijven hier verder buiten beschouwing. De bevindingen komen over de hele linie goed overeen met die van de groepen in ons onderzoek (zie Ter Berg en Schothorst 2018 en Winninghoff en Bruins 2018).

Overzicht 2.1

De acht focusgroepen^a

groep	plaats	bureau	deelnemers
I	Amsterdam	Kantar Public	8 deelnemers, opleidingsniveau mbo-hbo, leeftijd 37-60 jaar, afkomstig uit Amsterdam en omgeving, etnisch diverse groep
II	Amsterdam	Kantar Public	8 deelnemers, lager opgeleid (max. mbo2), leeftijd 19-29 jaar, voornamelijk afkomstig uit Amsterdam en omgeving, etnisch diverse groep
III	Dordrecht	Ferro Explore!	8 deelnemers, hoger opgeleid (hbo, wo), leeftijd 27-62 jaar, afkomstig uit Dordrecht of Rotterdam en omgeving, etnisch diverse groep
IV	Dordrecht	Ferro Explore!	8 deelnemers, lager opgeleid (max mbo4), leeftijd 19-63 jaar, afkomstig uit Dordrecht of Rotterdam en omgeving, etnisch diverse groep
V	Assen	Kantar Public	6 deelnemers, lager opgeleid (max mbo4), leeftijd 33-69 jaar, afkomstig uit Drenthe
VI	Assen	Kantar Public	6 deelnemers, hoger opgeleid (hbo, wo), leeftijd 38-68 jaar, afkomstig uit Groningen
VII	Eindhoven	Ferro Explore!	8 deelnemers, lager opgeleid (vooral mbo), leeftijd 20-62 jaar, afkomstig uit Eindhoven en omgeving
VIII	Eindhoven	Ferro Explore!	6 deelnemers, hoger opgeleid (vooral hbo), leeftijd 20-56 jaar, afkomstig uit Eindhoven en omgeving

a Zie Ferro (2017: 100-104) en Kantar (2017: 59-60).

In de offerteaanvraag en latere discussie gaven we de bureaus mee dat we graag ‘constructieve discussies’ wilden. Het ging ons niet om positieve gesprekken, maar wel om gesprekken gericht op het vinden van verbeteringen. Negatieve visies op de Haagse politiek vanuit een toeschouwersperspectief zijn ons al goed bekend vanuit het COV. We wilden nu deelnemers proberen meer in de meedenkmodus te krijgen. Dat is uiteindelijk gedaan door 1) in alle groepen te beginnen met vertegenwoordiging in het algemeen en de eigen ervaring ermee en daarna pas te praten over vertegenwoordiging in de Nederlandse politiek, 2) deelnemers expliciet te vragen met de staatscommissie mee te denken over een aantal kwesties, omdat die het ook nog niet wist, en 3) de kwesties op te hangen aan keuzen waarin de dilemma’s ruim aandacht kregen (zie verder hoofdstuk 5). Daarnaast gaven we los van specifieke vragen de bureaus mee dat we hoopten op meer inzicht in 1) wat voor mensen belangrijk is om zich vertegenwoordigd te weten/voelen (herkenning van jezelf in vertegenwoordigers, goede verdediging van belangen en ideeën, collectieve zorgen en overtuigingen tot uitdrukking kunnen brengen?), 2) de mate van acceptatie van dilemma’s en ambivalenties van vertegenwoordiging en voor vertegenwoordigers (je houden aan beloftes en programma vs. effectief en praktisch zijn, verantwoording en transparantie vs. vertrouwelijkheid van achterkamertjes, gelijktijdig algemeen belang en partijbelang willen

dienen, enz.) en 3) de geneigdheid en bereidheid kritisch te reflecteren op negatieve opvattingen op ‘de politiek’ (aandacht voor inconsistenties, onredelijke eisen, enz.).

De gesprekken duurden twee tot tweeënehalf uur en bestonden na een voorstelronde uit vier delen: 1) wat is (goede) vertegenwoordiging in het dagelijks leven en in de Haagse politiek?; 2) niet-stemmen (eigen gedrag en discussie over het verschijnsel); 3) enkele thema’s die ook in de staatscommissie aan de orde zijn; en 4) afsluitend een korte ronde over wat men van zo’n staatscommissie vindt en wat men die zelf mee zou willen geven (zie overzicht 2.2). In de volgende hoofdstukken gaat het om wat er inhoudelijk kan worden gehaald uit de gesprekken over vertegenwoordiging en niet om een totaalbeeld van de groepen.

Overzicht 2.2

Opzet van de focusgroepen^a

Introductieronde – doel van het gesprek wordt uitgelegd, deelnemers stellen zich voor	
Deel I	Wat is vertegenwoordiging? <ul style="list-style-type: none">– in kleine kring– in Den Haag
Deel II	Niet-stemmen: <ul style="list-style-type: none">– motieven om wel of niet naar de stembus te gaan– stimuleren van de opkomst?
Deel III	Vijf thema’s van de staatscommissie (twee/drie thema’s behandeld per groep): <ul style="list-style-type: none">– politieke diversiteit en machtsvorming– politieke partijen– referenda– de rol van de Tweede Kamer en de verplaatsing van de politiek– constitutionele toetsing
Deel IV	Afsluiting: wat zou men de staatscommissie willen meegeven?

a Zie Ferro (2017: 67-79) en Kantar (2017: 62-69) voor de volledige gesprekspuntenlijst.

Hoewel de groepen verschillend waren samengesteld en op diverse locaties in het land plaatsvonden, kwamen de bevindingen in grote lijnen overeen. Het waren dezelfde onderwerpen die aansloegen of juist niet en in vrijwel alle groepen viel de grote afstand tot de politiek op. De acht groepen verschilden wel in toon, waarbij vooral de groepen in Assen afweken. In Amsterdam, Dordrecht en Eindhoven was de discussie heel direct: men gaf ongezoeten zijn mening. In Assen was het veel tammer: de deelnemers praatten zachter, met meer afstand en (ogenschijnlijk) minder boosheid (Kantar 2017: 4). Het is lastig te achterhalen of dat verschil in toon komt door een verschil in opvattingen (dat er in Assen bijvoorbeeld fysiek een wat grotere afstand is tot Den Haag, omdat men denkt ‘we regelen het hier zelf wel’ en daardoor minder boos is), het een gevolg is van een iets andere groepssamenstelling (in Assen waren er meer stemmers dan in de andere groepen) of dat men niet zozeer anders tegen de politiek aankijkt, maar deze opvattingen simpelweg anders verwoordt (bv. omdat mensen aardiger zijn, voorzichtiger formuleren of het achter-

ste van hun tong niet laten zien). Toen we de deelnemers in Assen expliciet vroegen of onze inschatting klopte dat zij niet zo ontevreden waren, waren ze het daar zelf niet mee eens. Het lijkt dus ook wel een kwestie van toon. Op een identieke meetlat van toonhoogte kan men de boosheid in Amsterdam makkelijk overschatten en die in het Noorden (er waren in Assen nogal wat Groningers) onderschatten.

De groepen zijn gehouden in de laatste fase van de lange kabinetsformatie van 2017. Vanwege die tijdsduur speelde de formatie als zodanig geen grote rol in de media, maar in enkele groepen speelde wel de mogelijke verhoging van het eigen risico in de ziektekostenverzekering, die werd gezien als het breken van verkiezingsbeloftes.

Tot slot en hopelijk ten overvloede: bevindingen zijn niet te generaliseren naar het Nederlandse electoraat. Aangehaalde opvattingen zijn niet die van de gemiddelde Nederlander en ook niet die van een meerderheid. Met acht groepen durven we wel te zeggen dat iets 'leeft' en meer dan een toevallige opvatting is. Dat is niet per se vanwege het aantal keren dat iets wordt gezegd, maar vaak meer op basis van blijken van erkenning en instemming van andere deelnemers en acceptatie in de groep. Hier en daar, maar niet vaak, zullen we verwijzen naar bevindingen in ander kwalitatief en kwantitatief onderzoek, als steunbewijs of juist om op verschillen te wijzen.

Indachtig de oproep van Cyr (2016) na haar metastudie naar het gebruik van focusgroepen in de sociale wetenschappen om veel explicieter te zijn over de doelstellingen van het gebruik van dit instrument: het gaat ons er toch primair om inzicht te geven in opvattingen van individuen als ze door discussie (informatie en tegenargumenten) gestimuleerd worden om na te denken over onderwerpen, inclusief mogelijkheden om de parlementaire democratie in Nederland te verbeteren. Daarnaast zijn we geïnteresseerd in hoe men op elkaar reageert, in welke sfeer dat gebeurt en welke groepsprocessen daaruit resulteren, maar we analyseren de interacties in de groepen en verschillen tussen de groepen niet systematisch.

3 Vertegenwoordiging

In alle groepen wordt gestart met het woord ‘vertegenwoordiging’, de associaties die men daarbij heeft en de ervaringen die men ermee heeft opgedaan als vertegenwoordigde of vertegenwoordiger. In de Kantargroepen wordt gevraagd naar waar men zoal aan denkt en naar voorbeelden van vertegenwoordigen of vertegenwoordigd worden in het dagelijks leven. In de Ferrogroepen wordt gevraagd een verhaal te vertellen, dat wordt opgenomen met een *talking stick* (recorder), die men, na het geven van een titel aan het verhaal, vervolgens doorgeeft aan de volgende verteller.

Kader 3.1 Vertegenwoordiging in kleine kring: iets voor iemand doen

Bij vertegenwoordiging in kleine kring denken mensen vooral aan het namens iemand optreden of namens iemand iets regelen. De meest voorkomende associaties:

- namens iemand optreden of iemand die namens jou optreedt (vaak: voor ouders, familieleden of ouders die namens jou optreden)
- iemand die je belangen behartigt (advocaat, rechtsbijstand, vakbond)
- iemand die iets voor je regelt (bv. verzekeringsagent, reisagent). Het valt op dat vertegenwoordiging in kleine kring wel vaak een element van ‘iets regelen’ bevat
- iemand die namens jou spreekt, die zegt wat jij ook had willen zeggen (bv. op het werk)
- namens een groep optreden (vve, school)
- sporters of sportclubs die je een goed gevoel geven (Ajax, Olympische Spelen)

Het valt op dat de verhalen en associaties van de gespreksdeelnemers in eerste instantie vooral gaan over individuele vertegenwoordiging (een ouder vertegenwoordigt een kind, een reisagent een klant) en pas in tweede instantie over vormen van collectieve vertegenwoordiging (op school, op het werk, als huurders of bewoners). In de gesprekken wordt vooral gepraat over vertegenwoordigd worden, maar soms gaat de discussie een kant op die meer voorbeelden oproept van zelf als vertegenwoordiger optreden. Zo vertelt iemand die bij de Voedselbank werkt dat die zich als vertegenwoordiger daarvan ziet. Dat betekent dat je je ervan bewust bent dat je niet alleen namens jezelf optreedt, maar ook namens de organisatie waarvoor je werkt. Maar het betekent soms ook dat je je organisatie verdedigt als mensen er kritische vragen over stellen. Een Jehovagetuige die langs de deuren gaat, ziet zichzelf als vertegenwoordiger van het geloof. Er zijn veel voorbeelden van mensen die zichzelf zien als vertegenwoordiger van hun ouders in een verzorgingstehuis of van familieleden die moeilijk voor zichzelf op kunnen komen vanwege fysieke of psychische problemen.

In alle groepen valt na introductie van de term ‘vertegenwoordiging’ een stilte (Kantar 2017: 5). Het is duidelijk dat het geen begrip is waar men veel mee bezig is. Maar als eenmaal de eerste associaties zijn gegeven en het eerste persoonlijke verhaal is verteld, komt er wel veel los. Een paar deelnemers kunnen niets met het onderwerp en sommigen zijn ook geïrriteerd (met verwijzing naar de uitnodiging: ‘We zouden het toch over de Neder-

landse samenleving gaan hebben?’), maar de meesten leveren een actieve bijdrage aan het gesprek. Op enig moment wordt een omschrijving namens de onderzoekers ingebracht:

Onder vertegenwoordiging verstaan we hier het zaken naar voren brengen en bespreken namens een grotere groep. Een vertegenwoordiger kan worden gekozen, maar kan het ook worden bepaald door toeval. Vertegenwoordiging kan informeel spelen (iemand neemt het in een discussie of conflict op voor de eigen groep of voor anderen) of als er formeel moet worden besloten of ingesproken voor een grote groep bijvoorbeeld in de ondernemingsraad in een bedrijf, in de leerlingenraad op een school (of in volksvertegenwoordigingen in de politiek).

Goede vertegenwoordiging: resultaat boeken en goed communiceren

In de gesprekken komt ook aan bod wat maakt dat iemand een goede (of slechte) vertegenwoordiger is (in kleine kring, het gaat dan nog niet specifiek over de politiek). Een belangrijk element is het boeken van resultaat, zeker als deelnemers bij vertegenwoordiging denken aan iemand die iets voor je regelt. Wordt het goed geregeld, dan is er sprake van een goede vertegenwoordiging, bij tegenvallende resultaten is het slechte vertegenwoordiging. Zeker beroepsmatige individuele vertegenwoordigers (verzekeringsagent, advocaat, reisagent) worden afgerekend op het resultaat.

Er worden ook veel elementen van goede/slechte vertegenwoordiging genoemd die leiden tot het boeken van resultaat. Als iemand namens jou of namens een groep optreedt, dan moet hij meer ervaring/interesse in het onderwerp hebben, goed kunnen communiceren/informatie delen/luisteren, zich niet boven de groep plaatsen en zich goed kunnen inleven in degenen die hij vertegenwoordigt. Desgevraagd vindt men niet dat vertegenwoordigers beter opgeleid moeten zijn, maar wel dat zij meer interesse in het onderwerp moeten hebben of bereid moeten zijn zich erin te verdiepen (Ferro 2017: 8-9; Kantar 2017: 8-10).

Vertegenwoordiging in de politiek

Na de algemene ronde over representatie, waarin men na een voorzichtig begin vaak met betrokkenheid doorsprak over persoonlijke voorbeelden en dilemma's, was er een breuk door de aandacht op de (Haagse) politiek te richten. In het geval van Ferro werd om een nieuwe serie verhalen gevraagd ('En wat zou je op een verjaardag vertellen als het over vertegenwoordiging in de politiek in Den Haag ging?') en bij Kantar om nieuwe associaties.⁵

De stemming wordt dan meteen een stuk negatiever (Ferro 2017: 12; Kantar 2017: 12). Dat geldt in alle groepen, maar het sterkst in de groepen met lageropgeleiden. Het lukt daar vrijwel niet om positieve voorbeelden van politieke vertegenwoordiging te noemen.

5 In onze gesprekken hebben we de Nederlandse representatieve partijdemocratie als uitgangspunt genomen. We zijn uitgegaan van vertegenwoordiging en hebben geen discussies geëntameerd over wat democratie is of wat écht democratie is. In de focusgroepen was het voor de deelnemers wel mogelijk om kanttekeningen te plaatsen bij het concept representatie en bijvoorbeeld te pleiten voor directe democratie. Dat gebeurde niet. Het idee dat het huidige stelsel eigenlijk geen democratie is, maar een 'electieve aristocratie' (Ankersmit 2010) borrelde evenmin op in de discussies.

Dat valt ook deelnemers zelf op: als in de Ferrogroepen wordt gevraagd wat opviel aan de verhalen, dan zegt iedereen dat het gemeenschappelijke is dat iedereen zo negatief is. Een aantal deelnemers voelt zich totaal niet vertegenwoordigd. Dat geldt vooral voor de groepen lageropgeleiden, het meest in Amsterdam en Dordrecht en het minst in Assen. Als voorbeelden noemt men de mogelijke verhoging van het eigen risico in de ziektekostenverzekering (in de week voor de groepen in het nieuws), vluchtelingen, het uitsluiten van Wilders, referenda en, in Amsterdam, woningnood. Uiteindelijk slaat ook de balans in de andere groepen door naar de negatieve kant. Maar daar zijn wat meer nuances en wordt ook weleens een positief voorbeeld genoemd.

Slechte vertegenwoordiging: standpunten waarmee je het niet eens bent

Uit de negatieve en positieve voorbeelden van politieke vertegenwoordiging die de deelnemers noemen, kunnen we opmaken wat maakt dat zij zich juist wel of niet vertegenwoordigd voelen. Bij slechte vertegenwoordiging spelen standpunten en beleid een belangrijke rol: de overheid moet beleid maken en resultaten boeken die passen bij jouw standpunten en wensen. Politici die dezelfde opvattingen hebben als jij of dingen zeggen waar je het mee eens bent, zijn voorbeelden van goede vertegenwoordiging. Iemand noemt het optreden van Aboutaleb na de aanslagen in Parijs als moment waarop hij zich vertegenwoordigd voelde (Ferro 2017: 13) en iemand anders noemt het standpunt van GroenLinks over vluchtelingen als goede vertegenwoordiging (Ferro 2017: 15). Mensen voelen zich slecht vertegenwoordigd als politici uitspraken doen waarmee zij het niet eens zijn of waarmee de politicus er blijkt van geeft de leefwereld van gewone Nederlanders niet te begrijpen. Als voorbeeld noemt iemand Rutte, die praat over de hardwerkende Nederlanders en daarmee impliceert dat er ook niet-hardwerkende Nederlanders zijn, die hij vervolgens uitsluit. Slechte vertegenwoordiging is ook beleid waarmee je het niet eens bent en waarmee de politiek laat zien niet te begrijpen wat er leeft. Concrete voorbeelden hiervan doen zich vooral voor op het gebied van vluchtelingen, zorgkosten en de woningmarkt (Ferro 2017: 16).

Bij goede en slechte vertegenwoordiging lijkt het dus in de eerste plaats te gaan om gedeelde standpunten en gewenste beleidsuitkomsten. Je voelt je goed vertegenwoordigd door iemand die hetzelfde *vindt* als jij of die iets zegt wat jij ook had willen zeggen. Als we er expliciet naar vragen, vinden mensen het van ondergeschikt belang of de vertegenwoordiger iemand is met dezelfde achtergrond als zij. Toch lijkt dat element wel degelijk een rol te spelen en niet alleen voor de deelnemers uit Assen die binnen hun voorkeurspartij het liefst voor een noordelijke kandidaat kiezen of voor deelnemers met een niet-westerse achtergrond. De gespreksdeelnemers vinden het namelijk ook van belang dat een vertegenwoordiger er blijkt van geeft dat hij weet wat er speelt en leeft onder 'gewone' mensen, ofwel dat hij niet te ver af staat van de leefwereld van gewone Nederlanders. Zij zien veel beleidsuitkomsten als teken dat die kloof tussen vertegenwoordigers en kiezers te groot is. Want als politici zouden weten wat er speelt, dan zouden ze toch wel wat doen aan de hoge zorgkosten en de hoge huren?

Net als bij goede vertegenwoordiging in het dagelijks leven, dienen politieke vertegenwoordigers ook over een aantal eigenschappen te beschikken: ze moeten daadkrachtig zijn, hun beloften waarmaken, luisteren naar de bevolking en zich kunnen inleven in de achterban (Ferro 2017: 22; Kantar 2017: 12-14). Over de vraag of volksvertegenwoordigers hoger opgeleid dienen te zijn, zijn de meningen verdeeld. Sommigen vinden van wel, anderen vinden dat het vooral gaat om kennis van zaken en inlevingsvermogen (Kantar 2017: 15).

Als het over politiek gaat, vallen twee dingen weer op die al vaker zijn gesignaleerd: mensen maken vaak geen onderscheid tussen de Tweede Kamer en de regering. Er is weinig aandacht voor hun verschillende rollen en sommigen gooien ze ook gewoon door elkaar. Dat zagen we eerder ook in het COV, vooral bij lageropgeleiden (Dekker en Steenvoorden 2008: 25). Ten tweede hebben de meeste mensen meer belangstelling voor de nationale dan voor de lokale politiek. Als lokale vertegenwoordiging of de gemeenteraad ter sprake komt, dan blijkt dat mensen zich daar zelden in verdiepen en dat ook niet van plan zijn (en ook dat fenomeen kennen we uit eerder onderzoek: Dekker et al. 2018). Lokale vertegenwoordiging is in die zin geen alternatief voor nationale vertegenwoordiging.

Probleem met vertegenwoordiging: wat zijn gedeelde standpunten waard?

Politieke vertegenwoordiging verloopt – in de ogen van veel deelnemers – via gedeelde standpunten (Ferro 2017: 13). Je stemt op een partij waar je je inhoudelijk in kan vinden en die partij brengt die standpunten in de Tweede Kamer in en poogt ze om te zetten in beleid. Dat lijkt althans in veel gesprekken de (impliciete) norm. In veel gesprekken wordt ook duidelijk dat deelnemers dit proces niet goed vinden verlopen, omdat het voor hen vaak niet duidelijk is waar partijen voor staan, je het nooit voor 100% met een partij eens bent (en dus ook een paar standpunten voor lief neemt) en partijen sommige standpunten ná de verkiezingen weer overboord gooien om compromissen te kunnen sluiten (Ferro 2017: 16-17). Die gang van zaken is voor sommigen een reden om niet te stemmen (zie verderop) en ook voor veel wel-stemmers een frustratie.

Stemhulpen en kieswijzers zijn voor veel mensen geen oplossing voor dit probleem.

Bij kieswijzers gaat het immers nog steeds om standpunten die partijen na de verkiezingen weer los kunnen laten. Bovendien maken kieswijzers de keuze niet altijd gemakkelijker: ze laten juist zien dat er veel partijen zijn en dat je het met sommige partijen op punt X meer eens bent en met de andere partijen op punt Y. Na het invullen van een kieswijzer zijn veel gespreksdeelnemers het spoor dus nog steeds bijster.

In de groep lageropgeleiden in Dordrecht wordt nog een ander argument naar voren gebracht waarom je niets hebt aan de standpunten van partijen: die hebben ze alleen maar om kiezers te winnen. Dus als je het met de standpunten van een partij eens bent, dan heeft dat geen betekenis, want zo'n partij vindt dat niet echt. Ze zeggen dat alleen maar omdat ze denken dat kiezers dat willen horen. De deelnemers zien dat vooral terug bij CDA en VVD die bepaalde standpunten zouden innemen om PVV-kiezers te trekken (Ferro 2017: 20).

Kader 3.2 Wel of niet vertegenwoordigd door Wilders?

Het is opvallend dat sommige deelnemers het met veel van Wilders' standpunten eens zijn, maar Wilders of de pvv in eerste instantie niet noemen als voorbeeld van goede vertegenwoordiging. In de politicologische literatuur wordt immers wel verondersteld dat de opkomst van nieuwe partijen en protestpartijen – iets wat juist in het open Nederlandse kiesstelsel vrij gemakkelijk is – zorgt voor het kanaliseren van politieke onvrede en betere vertegenwoordiging op macroniveau. Als mensen zelf een verklaring geven waarom zij zich toch niet volledig achter Wilders scharen, dan wijzen zij vaak op zijn toon: Wilders gaat te ver en heeft geen respect, en daarom wil je niet met hem worden geassocieerd. Zoals een gespreksdeelnemer analyseert, kan het ook zo zijn dat de toon van Wilders ertoe leidt dat mensen er niet zo gemakkelijk voor uitkomen dat zij zich goed vertegenwoordigd voelen door Wilders. Het zou kunnen dat er nog steeds een taboe rust op het je volledig scharen achter Wilders, zeker in een groepsgesprek met mensen die je niet kent en dat ook nog wordt opgenomen (Ferro 2017: 34).

Voor sommigen – en niet alleen voor pvv-aanhangers – is het feit dat de pvv niet mag meedoen aan de formatie ook een teken van slechte vertegenwoordiging. Zij vragen zich af hoe het kan dat de tweede partij bij de verkiezingen niet mag meepraten en vinden dat pvv-kiezers zo worden buitengesloten (Ferro 2017: 22).

4 Niet-stemmen

In het tweede deel van de groepsgesprekken hebben we het onderwerp niet-stemmen aan de orde gesteld. We vroegen de deelnemers wat de redenen zou kunnen zijn om wel of niet te gaan stemmen en bespraken manieren om de opkomst te bevorderen. In alle groepen zaten zowel notoire stemmers als notoire niet-stemmers, al was de spreiding niet overal gelijk. In de groepen in Assen zaten relatief veel stemmers, in die in Eindhoven relatief veel niet-stemmers. Die samenstelling maakt uit: in Assen bespraken de stemmers vooral de theoretische mogelijkheid van het niet-stemmen, terwijl men het in Eindhoven meer over het eigen niet-stemmen had.

Redenen om wel of niet te gaan stemmen: tegenstem en moeilijk kiezen

Zoals ook uit de opkomstcijfers bij verkiezingen blijkt, zien mensen duidelijke verschillen tussen soorten verkiezingen. De Tweede Kamerverkiezingen vinden de meesten belangrijk genoeg om naar de stembus te gaan, verkiezingen voor de Provinciale Staten of de waterschappen slaan velen (weleens) over. De meeste deelnemers geven ook niet echt blijk van grote interesse in de gemeenteraadsverkiezingen. En de verkiezingen voor het Europees Parlement noemen ze al helemaal niet als de moderator vraagt of mensen bij alle soorten verkiezingen gaan stemmen of ook weleens thuisblijven.

We vroegen de deelnemers in algemene zin naar de redenen die mensen kunnen hebben om wel of niet naar de stembus te gaan. Het ging ons dus niet alleen om de motieven die mensen zelf hebben, maar ook om de redenen waarvan zij denken dat die bij anderen een rol spelen. In overzicht 4.1 staan de motieven die de deelnemers noemden.

De meeste redenen om thuis te blijven (her)kennen we wel uit eerder onderzoek (vgl. Dekker 2002; Den Ridder en Dekker 2018): er zijn praktische motieven (geen tijd, geen stemkaart) en meer politiek-cynische motieven (het maakt toch niet uit waarop je stemt, geen interesse). Ook de redenen om wel te gaan, kennen we uit eerder onderzoek: het is een plicht, het is een belangrijk recht waar je gebruik van kunt maken en het is een manier om invloed te hebben op Nederland.

Een opvallend argument om wél te gaan stemmen, is om te zorgen dat een bepaalde partij (meestal de pvv) niet wint. Een dergelijke tegenstem motiveert sommigen om toch naar de stembus te gaan, terwijl ze dat in eerste instantie niet van plan waren. Vooral enkele deelnemers met een niet-westerse achtergrond noemen het succes van de pvv in de peilingen als reden om naar de stembus te gaan (Ferro 2017: 32). Ook op andere momenten in de groepsgesprekken wordt duidelijk dat bij de partijkeuze negatieve overwegingen soms belangrijker zijn dan positieve: mensen weten vaak beter welke partij(en) of welk beleid ze niet willen, dan dat ze duidelijk voor ogen hebben wat ze wél willen.

Overzicht 4.1

Redenen om wel en niet te gaan stemmen^a

redenen om wel te gaan stemmen	redenen om niet te gaan stemmen
omdat je verandering wil (enige) moment van echte invloed op nl voor de toekomst van je kinderen omdat je volledig achter een partij staat stem laten horen in het belang van nl	niet kunnen kiezen, weet niet waarop je bent het nooit met alles van een partij eens maakt toch niet uit waarop je stemt, ze doen maar, beloven dingen maar doen die toch niet, heeft geen zin er wordt toch niet geluisterd houden geen rekening met ons (eigen risico)
van huis uit meegekregen plicht het hoort zo	teleurstelling, hoop verloren niet vertegenwoordigd voelen oneens met politiek geen vertrouwen in eerlijk stemproces tegen democratie
protest tegen gevestigde orde tegen bepaalde partij, pvv strategisch	
als je niet gaat stemmen, kan er net zo goed een dictator zijn het is een voorrecht, is niet in alle landen zo vrijheid	onwetendheid, te weinig kennis te moeilijk om te begrijpen geen interesse staat ver van me af gemakzucht taalproblemen (bij allochtonen)
als niemand gaat, werkt het niet als je niet stemt, gaat stem naar grootste partij/ naar partij waarmee je het niet eens bent	niet daadkrachtig politici doen kinderachtig tegen elkaar te veel show, gaat nergens over
als je niet gaat, moet je ook niet zeuren	
gezellig uitje	slecht weer geen tijd niet in staat zijn, ziek, vakantie te weinig stemhokjes/lokalen geen stembiljet gekregen, stembiljet kwijt mag niet van het geloof (jehova's)

a Dit zijn zowel redenen die anderen zouden kunnen hebben om wel of niet te stemmen als persoonlijke redenen om dat wel of niet te doen. Dit overzicht is onze indeling, maar ze komt overeen met die van Kantar (2017: 22-23) en Ferro (2017: 25-26).

Bij de genoemde redenen om niet te gaan stemmen, valt het op dat mensen nogal eens zeggen dat ze niet kunnen kiezen. Er zijn te veel partijen, het is niet duidelijk waar ze voor staan en áls je het dan met ze eens bent, dan gaan ze daarover na de verkiezingen toch weer compromissen sluiten. Ook dat is iets wat op verschillende momenten in de gesprek-

ken terugkomt, en ook veel mensen die wel gaan stemmen geven aan dat ze het heel moeilijk vinden om een keuze te maken (zie verder hoofdstuk 6).

De politieke kennis en interesse van met name lager opgeleide jonge niet-stemmers in onze groepen is soms bijzonder gering. Zij hebben geen idee waar partijen voor staan, zeggen behalve Wilders (en soms Rutte) geen enkele lijsttrekker te kennen, weten niet waar ze informatie over partijen zouden kunnen vinden, hebben niet de interesse om zelf naar die informatie op zoek te gaan en de dingen die ze wél meekrijgen, vinden ze vaak te ingewikkeld of raar geformuleerd. Tegelijkertijd hebben ze wel het idee dat het er bij verkiezingen om gaat een beredeneerde keuze te maken: dat kunnen ze niet en dus blijven ze thuis.

In diverse groepsgesprekken heerst het misverstand dat als je niet gaat stemmen, je stem ten goede komt aan de grootste partij. Het blijkt een bekende misvatting te zijn dat de stemmen van niet-stemmers ten goede komen aan de grootste partij of over de andere partijen worden verdeeld.⁶ Opmerkelijk is ook dat de deelnemers het een krachtig argument vinden om mensen te stimuleren om wél te gaan stemmen. Zo denkt iemand dat veel mensen wel naar de stembus zouden gaan, als ze zouden weten dat je stem anders naar de grootste partij gaat. Er is dus – op zijn minst – enige onduidelijkheid over wat er met de stem van niet-stemmers gebeurt.

Stemmen is je eigen verantwoordelijkheid

Over mogelijke gevolgen van niet-stemmen hebben de meeste mensen nog nooit nagedacht (Kantar 2017: 24). Desgevraagd vindt men niet-stemmen niet zo erg: het is iemands eigen verantwoordelijkheid om wel of niet te gaan stemmen. Op de suggestie van de moderator dat er vertegenwoordigingsproblemen kunnen ontstaan als een specifieke groep thuisblijft, wordt niet echt gereageerd. De norm is dat je gaat en als je thuisblijft, is dat een eigen keuze. Voor die keuze is in sommige groepen meer en in andere groepen wat minder begrip – afhankelijk van of de groep vooral bestaat uit stemmers of niet-stemmers. Hierbij kan een rol spelen dat men de opkomst van 80% bij Tweede Kamerverkiezingen best hoog vindt, het aandeel niet-stemmers is dus niet direct problematisch. Of het bij verkiezingen met een lage opkomst, zoals die voor de Provinciale Staten of de gemeenteraad, wel een probleem is, is niet expliciet besproken.

Opkomst stimuleren door beloning, online stemmen en andere politiek

Hoewel de deelnemers niet-stemmen niet direct als een groot probleem zien, is wél stemmen voor velen de norm en is er bij hen veel steun voor de suggestie om niet-stemmers te

6 Zie www.google.nl/search?q=als+je+niet+stemt+waar+gaat+je+stem+naar+toe; op de site van de rijksoverheid wordt er bij de beantwoording van een vraag over blanco stemmen voor de zekerheid ook nog maar eens op gewezen: ‘Uw blanco stem heeft alleen een symbolische betekenis en geen invloed op de zetelverdeling. Dit geldt ook als u niet gaat stemmen. Een blanco stem of een niet-uitgebrachte stem gaat dus niet naar de grootste partij. Een blanco stem telt wel bij het bepalen van de opkomst van de verkiezing.’ Zie: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verkiezingen/vraag-en-antwoord/hoe-en-waar-kan-ik-stemmen-bij-verkiezingen.

stimuleren om naar de stembus te gaan. Er worden uiteenlopende ideeën geopperd om het stemmen te stimuleren: een financiële tegemoetkoming voor stemmers, online stemmen via een app en DigiD en een duidelijkere en meer vertrouwenswaardige opstelling van politieke partijen (zie overzicht 4.2 voor de suggesties). De deelnemers geven aan dat niet alle suggesties voor alle groepen niet-stemmers hoeven te werken: online stemmen zou stemmen voor jongeren laagdrempeliger kunnen maken, maar voor ouderen is het misschien juist een extra drempel. Het idee om stemmers financieel te belonen, wordt vaker genoemd, maar door de indieners zelf al een beetje lachend gepresenteerd.

Overzicht 4.2

Suggesties om de opkomst te bevorderen

stemmers belonen

- cadeau voor niet-stemmers die wel gaan (een ipad)
- financiële beloning

stemmen gemakkelijker en toegankelijker maken

- stemmen via de app of telefoon (wel oppassen voor fraude!)
- online stemmen met DigiD (wel oppassen voor fraude!)
- stemlokalen 24 uur open
- ouderen ophalen en naar de stembus brengen
- zorgen dat ook mensen met een fysieke beperking gemakkelijk naar de stembus kunnen

andere opstelling partijen en politici

- politici moeten vertrouwen terugwinnen
- politici moeten hun beloftes nakomen of reële beloftes doen
- politici moeten de taal van het volk spreken
- partijprogramma's toegankelijker maken (taal en vindbaarheid)
- politici moeten minder ruzie maken in de campagne
- aansprekende lijsttrekkers (bijvoorbeeld: Fortuyn)
- politici moeten gebruikmaken van sociale media
- meer jongeren in de politiek (om opkomst onder jongeren te bevorderen)
- beter inspelen op de diversiteit onder de bevolking om bijvoorbeeld ook allochtonen naar de stembus te krijgen
- minder partijen, zodat kiezen gemakkelijker wordt

meer informatie

- informatieboekje thuissturen als iemand 18 jaar wordt (dat gebeurde vroeger)
 - voorlichting op school
 - mensen informeren dat als ze thuisblijven, hun stem naar de grootste partij gaat [wat dus niet klopt]
 - personaliseren van informatie: iemand geeft aan wat hij belangrijk vindt en krijgt te horen wat een partij daaraan wil doen
-

Sommige ideeën om het stemmen te stimuleren zijn al realiteit: de suggestie van een niet-stemmer in Eindhoven om zoiets als lijsttrekkers te introduceren is daarvan misschien wel

het duidelijkste voorbeeld. Van de andere kant laat dit voorbeeld wel zien wat het probleem is van (lager opgeleide) niet-stemmers met veel afstand tot de politiek: zij hebben geen beeld van waar partijen voor staan, welke personen erbij horen en verkiezings- en overheids campagnes bedienen hen blijkbaar niet.

Aarts (1999: 50-62) stelde eerder in een enquête de open vraag wat er zou moeten veranderen om meer mensen te laten stemmen. Een kwart van de respondenten gaf geen antwoord. Van de rest verwees 11% naar 'opkomstplicht'. In dezelfde orde van grootte waren er suggesties voor 'betere voorlichting' (11%), 'duidelijke standpunten politieke partijen' (11%) en 'afstand tussen burgers en politiek verkleinen' (12%). Daar bovenuit torende 'politiek moet beloftes nakomen; politiek moet luisteren naar burgers' (19%) (Aarts 1999: 50). Andere categorieën waren veel kleiner, bijvoorbeeld 'stemmen op een andere manier mogelijk maken, bijvoorbeeld via internet' (4%). In onze focusgroepen worden vergelijkbare oplossingen genoemd. Bij een representatieve meting zal online stemmen nu wel vaker genoemd worden dan eind vorige eeuw.

Opkomstplicht kan leiden tot 'zomaar wat doen'

Stemmen is een recht en ieders eigen verantwoordelijkheid, zo vinden de deelnemers. Er is bij hen dan ook geen steun voor een opkomstplicht. Vooral stemmers zijn bang dat een opkomstplicht ervoor zou zorgen dat mensen 'zomaar wat gaan doen', omdat – dat is althans hun veronderstelling – veel niet-stemmers onvoldoende politieke kennis en interesse hebben. Als ze worden verplicht te gaan stemmen, dan krijg je 'niet-serieuze keuzes', 'schrijven mensen klakkeloos wat op', 'gaan mensen zomaar wat doen' en 'zijn stemmen nergens op gebaseerd'. De impliciete (en soms expliciete) vrees is dat vooral extreme partijen of protestpartijen hiervan zullen profiteren.

In deze groeps gesprekken is er dus geen steun voor een opkomstplicht, in oudere en recentere bevolkingsenquêtes blijkt een substantieel deel van de Nederlanders er wel voor te porren. In 1999 vond 35% de herinvoering van de opkomstplicht een goede zaak en vond 65% van niet (Aarts 1999: 61), in januari 2017 zou 43% herinvoering een goed idee vinden en 44% niet (Van Holsteyn en Irwin 2018).

5 Vijf thema's

In overleg met de staatscommissie identificeerden we vijf onderwerpen om over door te praten om te komen tot verbetermogelijkheden voor de Nederlandse vertegenwoordigende democratie. In elke focusgroep werden twee of drie thema's behandeld.⁷ Elk onderwerp werd geïntroduceerd met de mededeling dat er een staatscommissie was die zich boog over het parlementaire stelsel en dat die zich graag wilde laten adviseren door burgers zoals bijeen in de focusgroep. Met die introductie beoogden we twee dingen. Ten eerste wilden we een beroep doen op de hulpvaardigheid van mensen en ze zo in een constructieve houding brengen van meehelpen om oplossingen voor problemen te bedenken in plaats van alleen maar als toeschouwer te zeggen wat er ginder in Den Haag allemaal fout is. Ten tweede was het ook een soort verontschuldiging: we konden vooraf wel vermoeden dat het ingewikkelde onderwerpen zouden zijn en onderwerpen die waarschijnlijk niet zouden voortvloeien uit de voorafgaande discussie. In die zin was het een inbreuk op de discussie, die motivering/legitimatie behoefde.

Per thema hebben we een tegenstelling geformuleerd om de discussie op gang te krijgen. Voor er werd gepraat, vulden mensen in waar hun voorkeur lag. Meestal lukte dat wel, maar in een aantal gevallen was de tegenstelling te ingewikkeld.⁸ Via toelichtingen was het dan nog wel een goede kapstok voor een gesprek over het thema. Hierna geven we heel kort de achtergrond van het thema en de tegenstelling en vervolgens de belangrijkste bevindingen (zie de probleemverkenning van de staatscommissie (2017) voor een uitgebreidere toelichting op de thema's en Ferro (2017) en Kantar (2017) voor een uitgebreidere weergave van de discussies).

I Politieke diversiteit en machtsvorming

Een proportioneel kiesstelsel als het Nederlandse (met als ondergrens dat een partij minstens de kiesdeler van 0,67% van de geldige stemmen moet hebben gehaald) stimuleert de aanwezigheid van veel partijen in het parlement en coalitieregeringen. De kiezer hoeft stemmend weinig water bij de wijn te doen, maar tast in het duister over de gevolgen voor de regerings- c.q. machtsvorming. Een meerderheidsstelsel zoals het Britse (met districten waar per district maar één zetel te winnen is) stimuleert de vorming van twee grote partijen. Kiezers hebben een beperkte keus, maar op de avond van de verkiezingen is meestal wel al duidelijk of de door hen gekozen partij de regering gaat vormen of de oppositie.

7 De thema's werden vooraf over de groepen verdeeld, zodat ze bij zowel hoger- als lageropgeleiden meer dan eens besproken zouden worden. We wilden minstens twee thema's per groep, als het kon drie. Die indeling is gevolgd op een enkele uitzondering na waarin het onderwerp te ingewikkeld leek of juist al meer impliciet was behandeld. Zie Ferro (2017) en Kantar (2017) voor welke thema's waar zijn behandeld.

8 Achteraf gezien hadden we in enkele stellingen minder elementen moeten stoppen (voorkeurstemmen, zetelroof en fractiediscipline in tegenstelling 2, zie verderop) en soms formuleerden we ongelukkig (verderop: 'raadgevend' vs. 'correctief' referendum).

Beperking van het aantal partijen kan ook plaatsvinden door een kiesdrempel. Elk stelsel heeft voor- en nadelen en sterke en zwakke punten. Wat iemand als sterk en zwak bestempelt, zal mede afhangen van zijn standpunt over vertegenwoordigende democratie. In de gesprekken hebben we geprobeerd twee stelsels tegenover elkaar te zetten. In het eerste (kiesstelsel A, zie tegenstelling 1) zijn er veel partijen, waardoor alle geluiden uit de samenleving een plek kunnen krijgen in de Tweede Kamer. Het nadeel van veel partijen is dat de kabinetsformatie ingewikkeld is en voor kiezers onvoorspelbaar. Hier tegenover staat kiesstelsel B met weinig partijen, waardoor niet alle geluiden in de samenleving een plek krijgen in het parlement, maar de kabinetsformatie wel simpeler en voorspelbaarder is. Op de avond van de verkiezingen is al duidelijk wie de regering gaan vormen.

Tegenstelling 1

Een keuze tussen twee stelsels

Kiesstelsel A	veel meer voor- stander van A	iets meer voor- stander van A	kan niet kiezen	iets meer voor- stander van B	veel meer voor- stander van B	Kiesstelsel B
1 Er zijn veel partijen						1 Er zijn weinig partijen
2 Alle geluiden uit de samenleving worden in de Tweede Kamer gehoord	☐	☐	☐	☐	☐	2 Niet alle geluiden uit de samenleving worden in de Tweede Kamer gehoord
3 De kabinetsformatie is ingewikkeld en onvoorspelbaar						3 De kabinetsformatie is simpeler en voorspelbaarder. Op de avond van de verkiezingen is duidelijk wie de regering gaat vormen

Te veel partijen

In de meeste gesprekken komt dit thema ook in de eerste ronde van het gesprek spontaan aan de orde, al gaat het daarbij in bijna alle gevallen wel om een specifiek aspect ervan, namelijk het grote aantal partijen in Nederland. Dat zijn er te veel, vinden de deelnemers. Die veelheid aan partijen maakt de keuze bij verkiezingen moeilijk, maakt dat partijen lastig van elkaar te onderscheiden zijn en zorgt voor politieke versnippering die de samenwerking en coalitievorming bemoeilijkt. Omdat dit onderwerp zo vaak in de gesprekken voorkomt, geven we hierna enkele citaten ter illustratie. Tussen haakjes staan de groepen waaruit ze afkomstig zijn:

Het is net alsof je moet kiezen tussen pindakaas mét of zonder nootjes. (IV)

We hebben gewoon te veel partijen, dus je moet altijd met drie of vier partijen samenwerken en dat schiet niet op. (VII)

Ja de keuzes zijn heel moeilijk. Als ik in de supermarkt tussen tien pakken melk moet kiezen, dan kan ik dat niet. Laat staan bij zoveel partijen. Verdiepen is dan ook te moeilijk. De informatie komt van alle kanten binnen, iedereen vindt wat. (VII)

Ik wil niet negatief praten over de politiek, ik denk dat het een moeilijke klus is. Het versplintert alleen en daarom heb ik afstand genomen van de politiek. Ik kies voor een partij, maar ik heb soms geen idee waarom ik voor een partij kies. (V)

Als men tegenstelling 1 invult en erover doorpraat, is en blijft een breed gedeelde conclusie dat er te veel partijen zijn. Dat is het onderdeel van tegenstelling 1 waar de meeste deelnemers ‘op aanslaan’ en vaak de belangrijkste motivatie om een voorkeur te hebben voor kiesstelsel B. Er zijn maar een paar (hoger opgeleide) respondenten die zich positief uitspreken over de diversiteit van Nederlandse partijen en de mogelijkheid die het systeem biedt om veel verschillende groepen te vertegenwoordigen. De andere deelnemers zien die voordelen van het kiesstelsel niet of bestrijden dat ‘alle geluiden in de samenleving gehoord worden’: ondanks het grote aantal partijen wordt er namelijk niet geluisterd. Als er minder partijen zijn, dan wordt het gemakkelijker om tussen partijen te kiezen, kunnen partijen zich duidelijker profileren en wordt de coalitievorming eenvoudiger denk men.

Ondanks de grote consensus onder de deelnemers van deze acht groeps gesprekken dat er te veel partijen zijn, betekent weinig partijen niet dat er slechts twee partijen zouden moeten zijn. Het voorbeeld van de Verenigde Staten wordt een paar keer aangehaald als voorbeeld hoe het niet moet. In een Eindhovense groep bespreekt men het ideale aantal partijen en komt uit op ergens tussen de acht en tien (Ferro 2017: 43).

Te weinig invloed op machtsvorming

Het grote aantal partijen wordt spontaan ook in verband gebracht met de machtsvorming in Nederland: die verloopt moeizaam vindt men en daarbij verwijst men naar de lange formatie die op dat moment (september 2017) aan de gang is. Bovendien weet je als kiezer niet goed waar je aan toe bent: het is niet duidelijk welke coalitie er zal komen en bovenal: op welke standpunten en thema’s er compromissen worden gesloten. De coalitievorming is een factor die zorgt voor representatieve ruis: mensen stemmen op een partij vanwege bepaalde standpunten en men heeft het idee dat die standpunten vervolgens in een coalitieonderhandeling (of bij deelakkoorden) weinig waard zijn. Ze zijn dan natuurlijk wel vertegenwoordigd in de Tweede Kamer (behalve als regeringsfracties automatisch in overeenstemming met het regeerakkoord stemmen), maar misschien minder bij de uiteindelijke beleidsvorming. Iemand stipt in het begin van het gesprek ook spontaan de verschil-

len tussen het Nederlandse systeem en dat van de vs aan: hij is een van de weinigen die spontaan zegt dat hij de diversiteit van het Nederlandse partijlandschap waardeert. Net als enkele andere gespreksdeelnemers is hij niet gecharmeerd van het systeem in de vs, omdat daar volgens hem de ene president het beleid van de andere president probeert ongedaan te maken en de breuk tussen verkiezingen dus te hard is.

Hoewel het niet zo expliciet wordt gezegd, komt bij de bespreking van deze tegenstelling naar voren dat men meer invloed wil op de machtsvorming. Soms lijkt dat direct verband te houden met het feit dat de groepen plaatsvinden tijdens een zeer lange formatie, maar het punt komt zo algemeen terug, dat dit vermoedelijk niet de enige reden is (Kantar 2017: 29). Men geeft de voorkeur aan een systeem waarin kiezers voor de verkiezingen meer invloed hebben op wie er na de verkiezingen aan de macht komen, waarin het proces van coalitievorming sneller verloopt en waarin de opvattingen van kiezers via verkiezingen duidelijker worden omgezet in regeringsbeleid. Over hoe dat precies vorm zou moeten krijgen, hebben de deelnemers geen uitgekristalliseerde ideeën, al doen ze wel enkele suggesties (zie hoofdstuk 6):

Dat vind ik het lastige aan het stelsel dat wij hebben. Je kiest ergens voor, maar eigenlijk kies je er niet voor want je krijgt er een heleboel andere dingen bij en het wordt gewoon weggestreept. Het is heel leuk dat je naar de stembus gaat en van tevoren door partijen wordt voorzien van allerlei informatie over standpunten. Maar wat komt er nou van terecht? (III)

II Politieke partijen en volksvertegenwoordigers

De Nederlandse representatieve democratie is een partijendemocratie. Het zijn politieke partijen die de politieke competitie organiseren, kandidaten stellen voor verkiezingen en kiezers mobiliseren. Er zijn echter veel zorgen over het functioneren van politieke partijen, onder andere over de vraag of ze hun democratische functies nog wel vervullen, in hoeverre ze nog maatschappelijk draagvlak hebben en of ze het openbaar bestuur niet te veel in hun greep houden (zie o.a. De Lange et al. 2014; Staatscommissie 2017: 61). In relatie tot parlement en vertegenwoordiging wordt de vraag gesteld wat de verhouding is tussen politieke partijen en individuele volksvertegenwoordigers – een vraag die overigens niet nieuw is (Waling 2017). In de praktijk is Nederland een partijendemocratie, maar de Grondwet rept niet over politieke partijen en benoemt volksvertegenwoordigers.

Omdat de zorgen over politieke partijen zo breed zijn, hebben we met name dit thema aan de orde gesteld in de focusgroepen. We lieten mensen kiezen tussen een situatie waarin partijen meer te zeggen hebben over individuele volksvertegenwoordigers en een situatie waarin partijen minder over hen te zeggen hebben (zie tegenstelling 2). De tegenstelling spitste zich toe op de vraag of Kamerleden die zich afsplitsen hun eigen zetel mogen behouden en op voorkeurstemmen om Kamerleden meer een eigen mandaat te geven. Er is wel iets op de formulering van deze tegenstelling af te dingen, maar het diende hier vooral als startpunt voor het gesprek. In veel gesprekken was de stelling aanleiding om te exploreren of men zich nu vooral vertegenwoordigd voelde door partijen of door personen.

Tegenstelling 2

De verhouding tussen partijen en individuele volksvertegenwoordigers

A	veel meer eens met A	iets meer eens met A	kan niet kiezen	iets meer eens met B	veel meer eens met B	B
Politieke partijen moeten meer te zeggen hebben over wie er in de Tweede Kamer zitten. Dat kan door:						Politieke partijen moeten minder te zeggen hebben over wie er in de Tweede Kamer zitten. Dat kan door:
1 het moeilijker te maken om politici met voorkeurstemmen in de Kamer te kiezen	☐	☐	☐	☐	☐	1 het makkelijker te maken om politici met voorkeurstemmen in de Kamer te kiezen
2 Kamerleden hun zetel af te nemen als ze uit hun partijfractie stappen of gezet worden						2 Kamerleden meer ondersteuning te geven om onafhankelijk van partijfracties hun werk te doen

Zetel inleveren bij afsplitsing

Al in het eerste deel van het groepsgesprek werden er spontaan opmerkingen gemaakt over afsplitsingen en ‘zetelroof’ en het wekt dan ook geen verbazing dat de deelnemers het meest ‘aansloegen’ op dit element van tegenstelling 2. Daarbij speelde ook een rol, dat zij een minder goed beeld hadden over waar we heen wilden met de zinsnede over voorkeurstemmen. Het is overigens opvallend dat er noch naar aanleiding van deze stelling, noch in de eerste gespreksronde een discussie op gang kwam over nut en noodzaak van politieke partijen. Partijen horen er in het Nederlandse politieke systeem nou eenmaal bij en als men het over democratie en politiek heeft, dan gaat het vaak over partijen. Discussies over de vraag of politieke partijen ‘nodig of overbodig’ zijn (vgl. De Lange et al. 2014) kwamen we niet spontaan tegen.

Over het algemeen heeft men een voorkeur voor situatie A, omdat veel deelnemers het onterecht vinden als iemand zijn zetel meeneemt als hij de partij verlaat. Een vertegenwoordiger is gekozen namens een partij en niet op eigen titel. Bovendien zorgen deze afsplitsingen weer voor extra (splinter)partijen die de samenwerking en politieke stabiliteit onder druk kunnen zetten.

In enkele groepen worden ook tegenargumenten genoemd: wat als iemand nu veel voorkeurstemmen kreeg en dus wel een eigen achterban heeft? Wat als iemand als enige bij het partijstandpunt blijft en de rest van de fractie daar (vanwege een coalitieafspraken) van afwijkt? In Dordrecht ontspint zich (al in de eerste ronde van het gesprek) een discussie

over de voorwaarden waaronder een Kamerlid zijn zetel wel of niet mag houden. Als een Kamerlid veel voorkeurstemmen haalde en een eigen achterban heeft, dan gaan sommigen toch twijfelen of het Kamerlid in dat geval zijn zetel wel mag houden. Al blijven anderen er bij dat het niet mag, want je weet niet of de voorkeurstemmen helemaal alleen voor het betreffende Kamerlid waren of óók voor de partij (Ferro 2017: 51-52).

In meer algemene zin vragen sommigen zich af of het niet goed zou zijn als volksvertegenwoordigers zich soms wat meer aan de fractiediscipline zouden kunnen onttrekken als hij of zij er een andere mening op na houdt (Kantar 2017: 33).

Eerst partij, dan persoon

In de gesprekken is gevraagd of men nu vooral naar personen of partijen kijkt. De meeste deelnemers zeggen dat het hun primair om partijen gaat (die je uitzoekt op gedeelde standpunten, Kantar 2017: 17). Dit lijkt zelfs bij niet-stemmers de norm. Sommigen kijken na de partijkeuze naar de persoon en stemmen dan op de eerste vrouw op de lijst of op de eerste noorderling (in de groepen in Assen, zie Kantar 2017: 17). In een andere groep (lager-opgeleiden in Dordrecht) meent men dat er veel mensen zijn die puur op de persoon en dan ook nog op uiterlijke kenmerken afgaan en misschien wel moeten gaan, omdat het partijen onvoldoende lukt om hun standpunten duidelijk te maken aan de kiezers (Ferro 2017: 52).

III Referenda

Uit kwantitatief onderzoek weten we al dat er veel steun is voor referenda over belangrijke politieke kwesties (zie o.a. Dekker en Den Ridder 2017: 68; Hendriks et al. 2017). In de groepsgesprekken ging het ons dan ook niet primair om de vraag of men voor- of tegenstander is van referenda, maar of eventuele referenda bindend moeten zijn of raadgevend, waarbij het parlement het laatste woord heeft. We formuleerden een tegenstelling tussen een raadgevend en een correctief referendum (zie tegenstelling 3), maar tijdens de gesprekken werd dit verder toegelicht als een verschil tussen raadgevend en bindend.

Tegenstelling 3

Raadgevende versus bindende referenda

A	veel meer eens met A	iets meer eens met A	kan niet kiezen	iets meer eens met B	veel meer eens met B	B
De Tweede Kamer moet altijd het laatste woord hebben en referenda kunnen hoogstens raadgevend zijn	☐	☐	☐	☐	☐	Het moet mogelijk zijn beslissingen van de Tweede Kamer terug te draaien met een correctief referendum

Wens om meer inspraak te hebben

Er is in de gesprekken veel steun voor meer inspraak en referenda. Men wil beter gehoord worden dan nu het geval is en wil politici dwingen om te luisteren (Ferro 2017: 55). Toch worden er ook kanttekeningen geplaatst bij het houden van referenda: het gaat vaak over moeilijke onderwerpen en mensen kunnen de gevolgen van hun keuze niet overzien. Men verwijst naar de Brexit.⁹ Bij referenda is er goede onafhankelijke informatie nodig om een keuze te kunnen maken, denkt men, en niet alle onderwerpen zijn even geschikt. De discussie gaat over de vraag in hoeverre Europese onderwerpen geschikt zijn en of het niet beter zou zijn referenda over landelijke onderwerpen te houden – daarover is men het niet eens. Anderen vinden vooral onderwerpen geschikt als ze betrekking hebben op het persoonlijke leven, zoals het donorschap.

Referenda moeten bindend zijn

De vraag wat er door de politiek met een referendum wordt gedaan, is actueel en leeft: men heeft de nasleep van het Oekraïne-referendum uit 2016 nog vers in het geheugen en is ook het referendum voor de Europese Grondwet uit 2005 nog niet vergeten.¹⁰ Dankzij deze ervaringen is er in alle groepen grote steun voor bindende referenda. Als kiezers zich uitspreken, dan moet het parlement die uitspraak overnemen. Het gevoel is dat dat bij deze beide landelijke referenda niet gebeurde.¹¹

Bij sommige deelnemers hangt de steun voor bindende referenda samen met hun ongenoegen dat de PVV als tweede partij bij de verkiezingen van 2017 wordt uitgesloten van de onderhandelingstafel. Als stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen niet leidt tot een verandering van beleid, dan werken bindende referenda misschien wel, is hun idee. Sommige deelnemers zijn voorstanders van raadgevende referenda, omdat het voor kiezers moeilijk is om een keuze te maken (Ferro 2017: 56) of omdat het om complexe zaken gaat waarvan burgers de gevolgen niet kunnen overzien (Kantar 2017: 35).

IV Waar praat het parlement nog over na domeinverkleining voor 'Den Haag'?

Door ontwikkelingen als privatisering, internationalisering en – om het simpel te houden – hier vooral decentralisatie worden besluiten steeds vaker buiten 'Den Haag' genomen, maar vallen beslissingen in de Europese Unie, in bedrijven of in gemeenten. Deze ontwik-

9 In juni 2016 stemde een nipte meerderheid van de Britten in een referendum voor het uittreden van het Verenigd Koninkrijk uit de Europese Unie.

10 In april 2016 werd er een referendum gehouden over de Associatieovereenkomst tussen de Europese Unie en Oekraïne. De opkomst was 32% en 61% stemde tegen de overeenkomst. In juni 2005 werd een referendum gehouden over het Europese Grondwettelijke verdrag. De opkomst was 63% en 62% stemde tegen het verdrag.

11 Sommigen stellen dat het parlement wel iets met de uitkomst deed: in 2005 werd er opnieuw onderhandeld over een al dan niet grondwettelijk verdrag, wat resulteerde in het Verdrag van Lissabon. In het verdrag met Oekraïne kwam er op voorspraak van de Nederlandse regering een 'inlegvel' met aanvullende afspraken. Dit is echter niet wat de meeste gespreksdeelnemers verstaan onder het overnemen van de uitslag.

keling wordt door de staatscommissie (2017: 63) aangeduid als ‘domeinverkleining van de nationale overheid’. Een aan dit thema verwante discussie betreft de vraag of het parlement (en dan met name de Tweede Kamer) wel of niet moet discussiëren over thema’s die het uit handen heeft gegeven. Sommigen vinden van niet: politici in Den Haag moeten zich niet meer bemoeien met bedrijven of gemeenten die taken uitvoeren of regelen die voorheen door de nationale overheid werden geregeld. Ze gaan er immers niet meer over. Door er wel over te praten of door een minister ter verantwoording te roepen naar aanleiding van incidenten, zouden politici ten onrechte de indruk wekken dat het parlement of de regering er iets aan kan doen. Burgers krijgen dan hooggespannen verwachtingen, maar zullen worden teleurgesteld. De mogelijkheden van ‘Den Haag’ zijn immers beperkt. Anderen vinden dat dit soort onderwerpen, die nu bij gemeenten of bedrijven liggen, best nog besproken kunnen worden in het parlement. Zij zien het parlement als de plek waar het nationale debat plaatsvindt en denken dat alle onderwerpen die voor burgers belangrijk zijn er besproken moeten kunnen worden. Bovendien hebben de politici in Den Haag ‘systeemverantwoordelijkheid’, wat inhoudt dat ze vaak nog iets kunnen zeggen over het budget en invloed hebben op de beleidskaders of de mogelijkheid hebben de taken weer terug te brengen onder verantwoordelijkheid van de nationale overheid.

De Tweede Kamer moet over alles praten – bijsturen blijft mogelijk

Dit laatste thema hebben we in de groepen besproken aan de hand van tegenstelling 4: moet de Tweede Kamer alleen praten over dingen waarover ze kan beslissen of moet de Tweede Kamer alles kunnen bespreken wat belangrijk is voor burgers?

Tegenstelling 4

Praat waarover je gaat of over alles wat belangrijk is

A	veel meer eens met A	iets meer eens met A	kan niet kiezen	iets meer eens met B	veel meer eens met B	B
De Tweede Kamer moet alleen praten over dingen waar ze over kan beslissen	☐	☐	☐	☐	☐	De Tweede Kamer moet alles bespreken wat belangrijk is voor burgers

Dit onderwerp staat vrij ver van de deelnemers aan de groepsgesprekken af. Het is tot dan toe niet spontaan aan de orde gesteld en de tegenstelling behoeft de nodige uitleg van de moderator. Sommigen begrijpen de stelling inhoudelijk niet en denken dat het ons gaat om een kleine versus grote overheid, maar uiteindelijk gaan de gesprekken toch de goede richting uit.

Daarbij is er – na de aanvankelijke opvatting dat het parlement alleen dingen moet bespreken waar ze iets aan kunnen doen – uiteindelijk vrij grote consensus dat Den Haag alles moet bespreken wat voor burgers belangrijk is, ook als ze er niet meer over gaan. Als argument voor deze opvatting wordt aangevoerd dat Den Haag de grote lijnen in de gaten moet houden, decentralisaties ook weer kan terugdraaien, in veel gevallen over het geld gaat en dat de gemeente soms pas in actie komt als ‘Den Haag’ er iets van vindt en het onderwerp de landelijke media haalt (Ferro 2017: 45-49; Kantar 2017: 30-31). Ook kan een discussie in de Tweede Kamer over dit soort thema’s duidelijk maken waar de partijen inhoudelijk staan, ook als ze niet direct iets aan de situatie kunnen veranderen. Er worden overigens wel kanttekeningen geplaatst bij dat ‘over alles praten’: het moet wel gaan over dingen die belangrijk zijn en over hoofdlijnen, geen geneuzel in de marge. Als de moderator oppert dat in het geval van de decentralisaties ook de lokale politiek over de onderwerpen kan praten, vinden de deelnemers dat geen goede optie. Er is weinig interesse in de gemeentelijke politiek en die wordt dus niet gezien als een alternatieve arena.¹²

V Parlementaire en rechterlijke macht

Een vijfde thema dat we in de gesprekken aan de orde stelden, was ‘constitutionele toetsing’, de vraag of de rechter mag toetsen of wetten in overeenstemming zijn met de Grondwet. Dat mag nu niet; het parlement bepaalt zelf of (i.c. dat) het wetten aanneemt die niet in strijd zijn met de Grondwet. Vooral de Eerste Kamer heeft hier een taak. Voorstanders van constitutionele toetsing vinden dit geen taak voor politici, maar voor onafhankelijke rechters. Tegenstanders vinden constitutionele toetsing ondemocratisch, omdat rechters wetten dan zelf moeten interpreteren en hun macht te groot zou worden.¹³ We hebben het thema van constitutionele toetsing aan de orde gesteld door deelnemers weer te laten kiezen tussen twee situaties. In situatie A mogen rechters niet toetsen aan de Grondwet en heeft de politiek het laatste woord. In situatie B mogen rechters wel toetsen aan de Grondwet en hebben rechters het laatste woord (zie tegenstelling 5).

12 De geringere belangstelling voor lokale politiek komt ook naar voren uit enquêteonderzoek. De concentratie op de nationale politiek is in ons land ook sterker dan elders in Europa (Van der Meer en Van der Kolk 2016; Dekker et al. 2018: 23 e.v.). Het oordeel van burgers over de decentralisatie van taken in het sociale domein naar gemeenten hangt sterker samen met hun tevredenheid over de Haagse politiek dan over het lokale bestuur (Dekker et al. 2018: 36-37).

13 Zie www.parlement.com/id/vhnnmt7l3ozx/constitutionele_toetsing.

Tegenstelling 5

Primaat van de politiek versus toetsing door rechters aan de Grondwet

situatie A		veel meer voor- stander van A	iets meer voor- stander van A	kan niet kiezen	iets meer voor- stander van B	veel meer voor- stander van B	situatie B	
1	Rechters mogen wetten niet toetsen aan de Grondwet						1	Rechters mogen wetten wel toetsen aan de Grondwet
2	Gekozen politici bepalen of een wet in strijd is met de Grondwet	☐	☐	☐	☐	☐	2	Als gekozen politici een wet aannemen die mogelijk strijdig is met de Grondwet, kan aan rechters worden gevraagd daarover een uitspraak te doen
3	De politiek heeft dus het laatste woord						3	Rechters hebben in dat geval het laatste woord

Meer vertrouwen in rechters dan in politici

Omdat we voorzagen dat dit een moeilijk thema was, is het onderwerp slechts in twee groepen aan de orde geweest. In Assen leidde dat tot een redelijk goede discussie, in Eindhoven kwam de discussie moeilijk van de grond (Ferro 2017: 58). Om toch te kunnen kiezen bij een ingewikkeld thema als dit, brengen mensen de tegenstelling terug tot de vraag of je meer vertrouwen hebt in rechters of meer in politici. De meeste deelnemers kiezen dan voor rechters. Sommigen doen dat uit algemeen politiek wantrouwen. Men denkt dat rechters onafhankelijker en stabielere in hun oordeel zijn. Ze zijn minder politiek gekleurd en bewegen minder mee met de waan van de dag. Een enkeling denkt aan een situatie waarin Wilders aan de macht komt. In die situatie zou hij graag zien dat rechters mogen toetsen of de uitgevaardigde wetten in strijd zijn met de Grondwet. Ook in grootschalige enquêtes zien we dat mensen (veel) meer vertrouwen hebben in de rechterlijke macht dan in de politiek (zie o.a. Dekker en Den Ridder 2017: 63-64). Enkele gespreksdeelnemers kiezen voor het primaat van politici, omdat die democratisch gekozen zijn en daarom het laatste woord moeten hebben (Ferro 2017: 59-60). De discussies leveren geen duidelijk totaalbeeld op.

6 Wat kan er beter in de Nederlandse democratie?

Zowel in het begin als aan het eind van de gesprekken is er expliciet gevraagd naar wat er beter zou kunnen aan de Nederlandse democratie. Dat is niet gedaan vanuit de veronderstelling dat het nu niet goed gaat, maar vanuit het idee dat het altijd beter kan.

Minder partijen, gemakkelijker kiezen en meer invloed op de uitkomst

In het eerste deel van de groepsgesprekken – dus voordat werd gesproken over niet-stemmen en de thema's van de staatscommissie – is aan de deelnemers gevraagd wat er beter kan aan de democratie en vertegenwoordiging in Nederland.¹⁴

De oplossingen en verbeteringen die gespreksdeelnemers zelf noemen, hebben vooral te maken met het verminderen van het aantal partijen, het vergemakkelijken van de keuze bij verkiezingen en het vergroten van de invloed op de coalitievorming en het uiteindelijke beleid (zie overzicht 6.1).

Om het aantal (kleine) partijen te verminderen willen sommige deelnemers een kiesdrempel invoeren en 'zetelroof' verbieden. Om de keuze bij verkiezingen te vergemakkelijken en meer invloed te hebben op wat er ná de verkiezingen gebeurt, stelt iemand een zelfbedachte variant op stembusakkoorden voor (stemmen op coalities i.p.v. op partijen, zie Kantar 2017: 20). Iemand anders oppert het idee om mensen meer stemmen te geven, zodat zij niet alleen tot uitdrukking kunnen brengen welke partij(en) ze wél willen, maar ook welke partij(en) ze níét willen. De hogeropgeleiden in Assen (Kantar 2017: 20):

Ik zou heel graag willen dat ik meerdere stemmen kan uitbrengen. Bijvoorbeeld twee of drie voor en eentje tegen. En dan zou ik zeggen partij A voor, partij B is de tweede en C is er eentje waar ik tegen ben.

Een soort multiple choice?

Nee strafpunten uitdelen, daardoor kan ik veel duidelijker aangeven dan nu waar ik het absoluut niet mee eens ben. Dan zullen de verhoudingen heel anders worden.

Dat vind ik ingewikkeld, ik wil gewoon stemmen op Pechtold en dan klaar.

Ik zou het wel wat vinden. Vaak weet je wel wat je niet wilt en dat is eigenlijk een heel belangrijke kant van waar je Nederland NIET naartoe wilt hebben. Dat behalve waar je het land heen wilt, je ook kan zeggen wat je niet wilt ...

¹⁴ Dit zijn dus de verbeteringen waarmee mensen uit eigen beweging (min of meer spontaan) komen aan het begin van het gesprek.

Overzicht 6.1

Spontaan genoemde verbeteringsuggesties voor de Nederlandse democratie in het begin van de gesprekken

minder partijen!

- kiesdrempel (om te zorgen dat er minder partijen zijn)
- afsplitsingen verbieden (om te zorgen dat er minder splinterpartijen zijn)
- strengere drempels om mee te mogen doen aan verkiezingen, zodat er minder partijen op het stembiljet staan

partijen en politici moeten zich aan hun beloftes houden

- bijvoorbeeld door een sterkere controlefunctie: de ‘politici-politie’ die controleert of beloftes ook echt kunnen en worden uitgevoerd
- mogelijkheid om partijen aan te spreken op gebroken beloftes (ook tussen verkiezingen door)

keuze bij verkiezingen vergemakkelijken

- mensen laten kiezen uit enkele coalities van partijen (i.p.v. uit partijen). dan is de keuze gemakkelijker en is er meer invloed op welke coalitie er na de verkiezingen komt
- mogelijkheid om bij verkiezingen meerdere stemmen uit te brengen. niet alleen een voorstem, maar ook een tegenstem, omdat je vaak beter weet waar je tegen bent dan waar je voor bent
- meer duidelijkheid over waar partijen voor staan
- een app maken over hoe politiek werkt

meer invloed op coalitievorming en beleid (inspraak)

- geen partijen buitensluiten van regeringsdeelname (vreemd dat de pvv, de tweede partij van Nederland, wordt buitengesloten van de formatie)
 - meer inspraak voor gewone burgers en dat er dan ook geluisterd wordt
 - een soort ombudsman die rapporteert over 1.000 mensen die elk jaar via internet hun mening geven
 - beleid aanpassen op het gebied van zorg, woningen, vluchtelingen
-

Een breder gedeeld verbeterpunt is dat politici en partijen zich aan hun beloftes moeten houden, zodat je uiteindelijk ook krijgt waarvoor je stemt.¹⁵ Iemand heeft daarvoor een concreet idee: de ‘politici-politie’ die controleert of plannen van partijen haalbaar zijn en of men daar na de verkiezingen ook echt aan vasthoudt. Een aantal mensen vindt het vreemd dat de pvv wordt buitengesloten en hun (impliciete) verbeterpunt is dus om te zorgen dat alle (grote) partijen toegang hebben tot regeringsdeelname, zodat geen grote groepen kiezers worden buitengesloten.

Sommigen vinden dat er meer inspraak van burgers nodig is, maar dan wel inspraak waar echt iets mee wordt gedaan.

15 Overigens wijst Tom Louwerse (2011) er in zijn proefschrift op dat het meevalt met die gebroken beloften – althans in het parlement: partijen nemen in de Tweede Kamer ná de verkiezingen grotendeels dezelfde posities in als zij vóór de verkiezingen doen in hun verkiezingsprogramma’s en ook de thema’s waarop zij de nadruk leggen zijn vóór en na de verkiezingen hetzelfde. Er is door de tijd heen op dit punt geen verslechtering waarneembaar. Verkiezingsprogramma’s blijken een goede voorspeller voor de opstelling van partijen in het parlement.

Opvallend in de groep lageropgeleiden in Amsterdam is dat men het moeilijk vindt om het in abstracte zin over het systeem te hebben, maar wel heel betrokken is bij concrete thema's, met name de verhoging het eigen risico en de woningnood. Zij koppelen dat nadrukkelijk aan vertegenwoordiging en willen liever daarover praten en die problemen aanpakken dan praten over verbeteringen van 'het systeem' (zie Kantar 2017: 39).

Staatscommissie: goed om in de spiegel te kijken

Aan het eind van de gesprekken hebben we de deelnemers gevraagd wat zij ervan vinden dat er een staatscommissie is die kijkt wat er beter kan aan de Nederlandse parlementaire democratie. Over het algemeen is er steun voor zo'n commissie. De Nederlandse parlementaire democratie bestaat al lang. Het is goed om eens te kijken of het systeem nog wel past in deze tijd. En het is goed dat de politici zelf in de spiegel kijken.

Er is echter ook scepsis. De impliciete boodschap van de lager opgeleide jongeren in Amsterdam is dat het in de politiek toch vooral om de oplossing van concrete problemen zou moeten gaan in plaats van om het systeem: laat ze eerst eens kijken naar vluchtelingen, zorgkosten of de woningnood, voordat het over dit soort abstracte dingen gaat (Kantar 2017: 39). Anderen vertrouwen het politici niet toe om zelf met oplossingen te komen ('Wij van Wc-eend adviseren Wc-eend').

De deelnemers vinden het goed dat dit soort groepsgesprekken worden gehouden, maar zij vragen zich af of er wel genoeg gesprekken worden gehouden en of iedereen daarbij wel gehoord wordt. Zij denken dat er meer onderzoek nodig is.

Beter luisteren en herstel het vertrouwen

De deelnemers kregen ook de gelegenheid om de staatscommissie een boodschap mee te geven. Wat zouden zij moeten meenemen uit dit groepsgesprek? Wat moet er beter?

De lager opgeleide jongeren in Amsterdam vinden dat politici beter moeten luisteren en de problemen moet aanpakken die hen raken. Ook in andere groepen noemt men dat politici beter moeten luisteren en moeten zorgen voor het herstel van het vertrouwen van burgers in de politiek. Concrete suggesties om dat te bereiken komen grotendeels overeen met wat in het begin van het gesprek al genoemd is (zie ook hiervoor): minder partijen, een hogere kiesdrempel, een informatieboekje voor nieuwe stemmers, inhoudelijke experts als minister, stemmen op een coalitie in plaats van op partijen en realistische beloften voorafgaand aan verkiezingen (zie Kantar 2017: 39-41; Ferro 2017: 62).

7 Slotbeschouwing

In het begin van dit rapport staat een samenvatting van de belangrijkste bevindingen. We beperken ons hier tot drie afsluitende overwegingen over vertegenwoordiging als perspectief op stemgedrag, verbeteringen aan het parlementaire stelsel en het nut van focusgroepen.

Denken over politiek niet primair in termen van ‘vertegenwoordiging’

We startten dit onderzoek in de veronderstelling dat het al of niet gaan stemmen in hoge mate een beslissing is om zich al of niet te laten vertegenwoordigen in de politiek. Dat blijkt echter slechts zeer beperkt het geval te zijn. Door te gaan stemmen willen mensen tot uitdrukking brengen wat ze vinden van de politiek, zowel hun eigen verbondenheid met de (nationale) democratie en politieke gemeenschap als hoe de politici en de overheid het doen. Deelnemers aan de focusgroepen hebben het ook wel over invloed uitoefenen op de politiek, maar ze praten nauwelijks over zichzelf laten vertegenwoordigen. Mensen willen zich wel vertegenwoordigd of erkend voelen in de politiek, maar daaruit volgt niet vanzelfsprekend de behoefte om iemand of een partij namens jezelf af te vaardigen.

Ga je echter stemmen, dan laat je je vertegenwoordigen en dan moet je kiezen. En als je kiest, dan moet je wel weten waartussen en je moet je keuze ook kunnen uitleggen.

Dat zijn voor veel mensen lastige kwesties. Van de stemmer wordt een rationele kiezer gemaakt. Die wordt met meerkeuzevragen in enquêtes ook in beeld gebracht door de empirische politicologie (zie Wessels 2011 en andere in kader 1.1 genoemde literatuur).

In dergelijk onderzoek wordt wel geregistreerd dat gaan stemmen ook kan voortkomen uit tradities en plichtsbesef, maar het dominante perspectief is toch dat iemand gaat stemmen om via zijn stem op een partij of kandidaat politieke invloed uit te oefenen. Of men gaat stemmen, is dan afhankelijk van de verwachte effectiviteit van stemmen en van het belang van de verkiezingen, en de partijkeuze wordt bepaald door de mate waarin de voor-nemers of eerdere beslissingen van een partij in overeenstemming zijn met de eigen preferenties. Dat is een interessant perspectief, maar gezien de gesprekken in onze focusgroepen wellicht toch wat eenzijdig. Ten eerste hebben we de indruk dat kiezersonderzoek misschien te veel nadruk legt op de positieve keuze (op welke partij kan ik het beste stemmen?), terwijl onze deelnemers vaak negatieve keuzes maken (zoals eerder aangegeven: bv. gaan stemmen vanuit de onjuiste aanname dat hun stem anders naar de grootste partij gaat). Ten tweede hebben we de indruk dat men in onze focusgroepen vaak de nadruk legt op de output van politiek en overheid (niet alleen regeringsbeleid gekoppeld aan coalitiepartijen, maar ook algemener, van ‘het is in het algemeen goed geregeld’ tot ‘ze bakken er bijna allemaal niets van’) en dat in enquêtes de nadruk meer wordt gelegd op de inputfactoren (opvattingen over gewenst beleid).¹⁶ Belangrijker dan dit is echter dat we in een

¹⁶ Mogelijk is er bij de opkomst ook sprake van een asymmetrie in de zin dat mensen niet gaan stemmen vanwege de output en wel gaan stemmen vanwege (alternatieven m.b.t.) de input. We hebben

keuzeschema dat is gebaseerd op de behoefte aan vertegenwoordiging van eigen belangen en idealen een deel van de betekenis van verkiezingen en het al of niet gaan stemmen dreigen te missen.

The voter's voice may or may not be in the vote that he casts in the silence of the polling booth, but it is manifestly present in the overall performance that begins long before the walk to the ballot box and often continues long afterwards. Voice gives the democratic citizen a speaking part in the social drama of democracy. Being counted is only a small part of the experience of casting a vote. Far more important is the sense of feeling counted (or otherwise). (Coleman 2013: 19; vgl. Grill 2007 en Lauermaann 2014)

Verbeteringen aan het parlementaire stelsel

In de samenvatting aan het begin van dit rapport hebben we op basis van de discussies in de focusgroepen over vijf thema's c.q. dilemma's van de staatscommissie een aantal wensen geregistreerd. De duidelijkste daarvan zijn *minder partijen* en het *tegengaan van 'zetelroof'* en minder uitgesproken qua saillantie en consensus zijn een *bindend referendum*, *meer kiezersinvloed op de kabinetsvorming* (maar hoe?) en *behoud van de Tweede Kamer als centrale plek voor de bespreking van grote maatschappelijke problemen* (ook al gaat ze er niet direct over).¹⁷ Voorzichtigheid blijft echter geboden. We kunnen niet pretenderen dat onze acht focusgroepen laten zien 'wat er echt leeft'. Afgezien van de twijfels of er veel leeft over de hier besproken onderwerpen zolang ze niet door onderzoek of publiek debat tot leven worden gebracht, zijn de deelnemers geen representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking en de dynamiek van de focusgroepen heeft onvermijdelijk wat toevalligs (zie hoofdstuk 2). Gesteund door de uitvoerende onderzoekers (Kantar 2017; Ferro 2017) en ook door bevindingen uit bevolkingsenquêtes zijn we echter wel van mening dat deze suggesties op draagvlak mogen rekenen in een bredere raadpleging van het electoraat.¹⁸

We hebben niet de indruk dat we op heel andere ideeën zouden zijn gekomen als we de verbetering van de vertegenwoordigende democratie breder en minder vanuit de thema's van de staatscommissie hadden benaderd. Over de hele linie zijn de deelnemers van de focusgroepen uiteindelijk niet zo ontevreden over de democratie, zeker als die wordt onderscheiden van 'de politiek' en als Nederland vergeleken wordt met (schrijnende gevallen) elders in de wereld. Doorpratend komen mensen zelf met lastige dilemma's en ambivalenties. Dat geeft overigens wel steun aan het betoog van bijvoorbeeld Flinders (2016) dat het gemodder van de bestaande democratie wel wat meer lof verdient en er ten aanzien van verbetermogelijkheden wat meer verwachtingenmanagement geboden is.

onvoldoende zicht op de overwegingen van alle stemmers en niet-stemmers in de focusgroepen om dit hard te maken, maar het is iets om alert op te zijn in later onderzoek.

17 Deze vijf zijn niet een-op-een gerelateerd aan de vijf thema's/tegenstellingen die we hebben voorgelegd (zie hoofdstuk 6). De discussie over de balans tussen politiek en rechtspraak (thema V) leverde onvoldoende op voor een suggestie. Thema's I en II leverden samen drie suggesties.

18 Zie ook de aanvullende onderzoek van Ter Berg en Schothorst (2018) en Winninghoff en Bruins (2018) onder jongeren en mensen met een migratieachtergrond.

Speculeren we echter wat verder weg van de concrete aanpassingsmogelijkheden, dan zijn er uit de focusgroepen wel twee bredere verbeteringsrichtingen te destilleren.

De eerste is een reactie op de keuzestress waarvan veelvuldig blijkt wordt gegeven. Er zijn te veel onderwerpen, men weet de standpunten daarover niet van alle partijen, men is het nooit eens met alle standpunten en men heeft ook geen beperkt aantal beslissende kwesties. Standpunten van partijen zijn ook niet altijd geloofwaardig en door coalitievorming en andere omstandigheden zullen ze er ook niet aan vasthouden. Het ontbreekt mensen aan inzicht en vertrouwen in principes en grote doelen waar vanuit partijen zullen handelen. Als men zou kunnen afgaan op bredere waardeoriëntaties, grotere idealen of wereldbeelden van partijen, wat men vroeger wel ideologieën noemde, maar dat woord valt helemaal niet meer in de focusgroepen, dan zou de partijkeuze makkelijker zijn. Als men erop zou kunnen vertrouwen dat politici in coalitiebesprekingen en bij tegenvallers zouden werken vanuit een waardeoriëntatie waar men de meeste affiniteit mee heeft, dan zou het stemmen en accepteren van compromissen een stuk makkelijker zijn.¹⁹ Deze verbeteringsrichting veronderstelt veel aan werkzame waardeoriëntaties, zelfbeperking en koersvastheid van politici en actieve betrokkenheid en begrip van kiezers, maar dat is toch geen reden om haar meteen als irreëel, nostalgisch en abstract af te wijzen.

De tweede verbeteringsrichting is een reactie op de veelvuldige klachten dat politici niet echt luisteren en opgaan in politieke spelletjes en onnavolgbare deals. Er bestaat bij veel mensen behoefte om daar meer greep op te krijgen of althans desgewenst te kunnen hebben, want de behoefte om meer gehoord te worden gaat lang niet altijd gepaard met een wens om meer te spreken (vgl. Hibbing en Theiss-Morse 2002; Van Wessel 2009/2011). Het moet wel mogelijk zijn zo nu en dan luid en duidelijk te spreken, met harde gevolgen. Dan gaat men op zoek naar aanpassingen van de vertegenwoordigende democratie 'van afspiegelen naar afrekenen' (Andeweg en Thomassen 2011b) met meer verantwoording achteraf en naar correctiemogelijkheden, bijvoorbeeld met een bindend correctief referendum. Die laatste mogelijkheid kreeg de nodige bijval in onze focusgroepen. Bindende referenda hebben eveneens ruime steun in bevolkingsenquêtes, zij het recent sterk verminderd onder hogeropgeleiden (Dekker en Den Ridder 2017: 89).

Juist voor mensen die er weinig vertrouwen in hebben dat ze via de reguliere vertegenwoordiging meetellen in de machtsvorming – in de focusgroepen waren dat met name pvv-kiezers die hun partij feitelijk uitgesloten zagen van regeringsvorming – zal het bestaan van harde correctiemogelijkheden belangrijk zijn. In onze focusgroepen zijn correctieve referenda ter sprake gekomen, maar men zou ook aan mogelijkheden kunnen denken aan mogelijkheden om politici te corrigeren c.q. af te zetten. In een recent artikel over de steun voor voorstellen voor politieke hervormingen in Het Verenigd Koninkrijk plaatsen Seyd et al. (2018) deze mogelijkheden inclusief referenda tegenover aanpassingen en uitbreidingen van verkiezingen. Dergelijke hervormingen spreken mensen met grote politieke onvrede in het algemeen weinig aan.

19 Kieswijzers zouden zich dan ook beter kunnen oriënteren op overkoepelende waarden dan op losse standpunten.

Of greater attraction to the disaffected are proposals that place more powers directly in citizens' hands. This might involve delegating policy authority to citizens, via the use of referendums. But equally appealing to sceptical citizens are reforms to representative processes that give voters greater authority over elected officials. Hence, the introduction of more direct democracy need not be the only type of political reform capable of attracting discontented citizens; reforms that introduce greater citizen voice into the representative process may hold similar potential. Either way, however, what does appear to be required is for political elites to be willing to give voters a greater direct say, whether over policy decisions or over the selection and control of elected representatives. (Seyd et al. 2018: 276)

Focusgroepen over politiek

In hoofdstuk 2 hebben we uitgebreid stilgestaan bij de keuze voor focusgroepen. Een van de redenen was de behoefte aan een constructieve (niet per se positieve, maar wel op verbetering gerichte) benadering van de politiek. Daar hebben we de groepen ook op georganiseerd. Door te beginnen met associaties en verhalen over 'vertegenwoordiging' in de eigen omgeving hebben we geprobeerd mensen weg te houden van het spuien van stereotiepe ideeën over politiek en samenleving en ze aan te moedigen om na te denken over succes- en faalfactoren, afwegingen die vertegenwoordigers moeten maken, compromissen die ze moeten sluiten enzovoort.²⁰ Dat leverde zowel positieve als negatieve voorbeelden van vertegenwoordiging op en ideeën over wat belangrijk is en wat belemmeringen zijn om goed te vertegenwoordigen. In alle gesprekken was er een omslag zodra het vervolgens over vertegenwoordiging in de politiek in Den Haag ging. Dan werd de toon een stuk negatiever, ongenueanceerder en defaitistischer.²¹ De vraag later in de focusgroepen om mee te denken met de staatscommissie werd wel positief opgepakt, maar leidde toch niet tot veel echte discussies over verbeteringen van de politiek. De onderwerpen die aan bod kwamen, waren waarschijnlijk te ingewikkeld om ze in korte tijd constructief te kunnen bespreken. De vraag is of het met meer tijd en meer uitleg veel beter was gegaan. Misschien ontbreekt het de meeste burgers daarvoor toch aan het vermogen zich in te leven in de wereld van de politiek. Hoe dat ook zij, ondanks het negatieve onderwerp politiek en de overdosis aan lastige kwesties in onze gesprekken vonden de deelnemers de focusgroepen wel nuttig en een positieve ervaring. Liza Featherstone (2017) signaleert vergelijkbare contrasten in focusgroepen in Amerika en stelt daar een provocerende vraag bij:

20 We bedachten het niet in deze termen, maar dit kan worden gezien als een poging om mensen over te laten schakelen van 'fast thinking' naar 'slow thinking' over politiek. Stoker et al. (2016) gebruiken dit aan Kahneman ontleende begrippenpaar om aannemelijk te maken dat focusgroepen door verlangzaming beter over politiek kunnen laten nadenken.

21 Dat geldt in de groepen van beide onderzoeksbureaus. De door Ferro gebruikte methode van 'storytelling' (Ferro 2017: 4; zie verder www.ferro-explore.nl/literatuur) leverde wel meer persoonlijke verhalen over vertegenwoordiging in de eigen omgeving op. Deze contrasteerden sterk met de verhalen over politieke vertegenwoordiging. In de groepen van Kantar werd vertegenwoordiging in het algemeen vaak al geassocieerd met organisaties en met de politiek en was de overgang naar politieke vertegenwoordiging minder een breuk.

... being part of a focus group feels satisfying; people know that such groups have some influence, while the workings of actual democratic processes feel murky and unclear, and most of us are cynical about them. Furthermore, at least they know that in a focus group, someone is listening.

This is what we should be mad about: that our democratic institutions can't be trusted to represent our interests. When a focus group feels more like democracy than the real thing, we need to ask how well the real thing is functioning. (Featherstone 2017: 243)

De vraag van Featherstone is de kernvraag van de staatscommissie en aanleiding voor ons onderzoek. Hopelijk draagt het bij aan begrip en verbetering van *the real thing*.

We sluiten af met een andere vergelijking. De focusgroepen van dit rapport wijken qua negatieve toon over de politiek maar weinig af van wat we gewend zijn in de focusgroepen van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) en wat we weten van ander kwalitatief onderzoek in Nederland.²² Groepsgesprekken, diepte-interviews en ook open antwoorden in enquêtes wekken stevast de indruk van meer onvrede over de politiek dan naar voren komt uit enquêtes met gesloten vragen. Op zichzelf beschouwd leveren de enquêtécijfers doorgaans ook alles behalve een positief beeld op, maar door vergelijking met elders en vroeger krijgen ze meestal wel wat geruststellends: Nederlanders zijn tamelijk tevreden over de politiek vergeleken met de meeste andere Europese volkeren en Nederlanders thans zijn niet ontevredener dan Nederlanders enkele jaren of decennia terug. Er is niet per se een tegenstelling tussen enquêtécijfers en uitingen van burgers in kwalitatief onderzoek, maar de laatste geven toch meer een gevoel van crisis rond politiek en democratie. Een deel van de verklaring daarvoor zal zijn dat woorden indringender zijn dan cijfers, een deel dat mensen beter kunnen vertellen wat er fout gaat dan wat goed gaat (vgl. Den Ridder et al. 2017: 40). In onze focusgroepen kan de ruime vertegenwoordiging van niet-stemmers ook hebben bijgedragen aan een negatieve stemming over de politiek.

22 Zie o.a. de groepsgesprekken van Thomassen et al. (2014) en de interviews van Van Wessel (2009, 2011) en Brons (2014). Opvallend mild zijn de gesprekken van de in hoofdstuk 1 opgevoerde Grill (2007) met Amerikanen over politieke vertegenwoordiging. Die gesprekken gaan vooral over individuele vertegenwoordigers ('your congress(wo)man': het per congresdistrict gekozen lid van het Huis van Afgevaardigden). Geïnterviewden tonen veel begrip voor de lastige situatie waarin hun vertegenwoordigers zitten door tegenstrijdige eisen die aan hen worden gesteld. De auteur signaleert een tegenstelling tussen de mildheid en genuanceerdheid in de gesprekken en een groot en toenemend cynisme waarvan kiezers in enquêtes blijken te geven. Hij ziet het als aanwijzing dat burgers helemaal niet zo simplistisch zijn over de politiek als ze maar de tijd krijgen om er dieper op in te gaan (Grill 2007: 133). Het zou kunnen, maar een verklaring kan ook zijn dat mensen van vlees en bloed zoals de eigen afgevaardigde minder negatieve, meer genuanceerde beelden oproepen dan anonieme instellingen en politici in het algemeen.

Summary

Tricky issues

Eight focus groups on representation and voting

Eight focus groups on representation and (not) voting

This report is an account, summary description and analysis of discussions held in eight focus groups in 2017 in four locations throughout the Netherlands (Amsterdam, Assen, Dordrecht and Eindhoven) on representation and (not) voting. We organised the groups for an SCP study of non-voting and at the request of the Dutch State Commission on the Parliamentary System (henceforth the ‘State Commission’). Focus groups supplement (proposed) quantitative insights for both the study of non-voting and for the State Commission into the concerns, wishes and behavioural motivations of Dutch citizens with respect to Dutch Parliamentary democracy and elections. This focus group study was based around a three-part question:

What ideas do people have, and develop in conversation with each other, about 1) representation in general and representation in national politics, 2) non-voting and 3) a number of topics in the remit of the State Commission?

Chapter 2 looks in detail at the selection and composition of the focus groups. These aspects are left out of consideration in the following summary of substantive findings. It is good to note that the questions we put to the focus groups were complex; in all cases, the focus groups initially fell silent when asked about representation – this is not a word that people use every day. Ultimately, however, all groups succeeded – often surprisingly well – in discussing representation in their own circle and representation in the seat of government (The Hague). The discussions of voting and not voting also went well. The conversation on the themes with which the State Commission is concerned were less easy. Not everyone understood what it was that we wanted them to discuss; those with a lower education level, in particular, had difficulty with this. Some terms (‘split-offs’) provoked immediate reactions, but little reflection and nuance, while nuanced dilemmas proposed by us (e.g. concerning the role of the judiciary) elicited virtually no reactions, despite the best efforts of the facilitator. The topics about which people had more to say are accordingly given more space in this report than those topics on which little conversation proved possible.

Representation in general

People more often react to the term ‘representation’ by thinking spontaneously of an individual relationship (child-parent; client-lawyer) than a collective relationship (employees-trade union; parents-parents’ council). Any conflicts of interest are consequently not apparent. Poor representation occurs if the representative loses sight of the interests of those they represent or fails to achieve anything. Good representation achieves results that are in

the interests of those represented. Good representatives do this by empathising with those they represent, communicating well (openly, specifically) and displaying an above-average interest in and knowledge of the subject. This view also fits in well with the now classical definition of political representation as, ‘acting in the interest of the represented, in a manner responsive to them’ by Hanna Pitkin (1967: 209).

Representation in ‘The Hague’: bad experiences

If people’s opinions on representation in general are nuanced, their views on representation at political/national government level are predominantly negative. People are able to think of more examples of poor than good representation. Many focus group participants – though lower-educated and young people more than higher-educated and older people – feel they are not (or badly) represented by MPs. They have the feeling that politicians do not speak their language and neither understand nor resolve their problems. They gauge this based on particular statements by politicians or on proposed or actual policies in relation to health care, housing and refugees.

Representation through consensus on standpoints – does that actually work?

Both voters and non-voters endorse the norm that political representation is achieved through shared standpoints: a person votes (or is expected to vote) for a party that comes closest to espousing their views. In the focus groups, however, it became clear that this substantive representation via political parties creates problems for citizens. Many focus group members have difficulty choosing between parties: they do not have a clear idea of precisely what different parties stand for and indicate that the elector rarely agrees with all the standpoints embraced by a particular party. And then if an elector votes for a party in an election with which they largely agree or vote for an issue which the elector considers important at that particular point in time, it is not uncommon for the party they vote for to amend or abandon its standpoints on that issue after the elections, for example when negotiating a Coalition Agreement with other parties. In short: what does the notion of shared standpoints actually mean?

Voting: a hard-won right and opportunity to influence, but difficult to choose

Many focus group participants see voting as an opportunity to exert influence on the direction taken by the Netherlands. People see voting as an important right and still feel obliged to cast their vote. Reasons for not voting are both practical (no time, no polling card) and more cynical (‘it makes no difference who you vote for’), or due to lack of interest. For some, it is unclear what parties stand for, the information they receive about this is complex or they have no interest in immersing themselves in it. Because they are unable to make a reasoned choice, they stay at home. Although people regard it as the individual’s own responsibility whether or not they vote, there is support for measures to promote electoral turnout. Suggestions include a financial incentive to vote, more information, online voting and a more trustworthy stance by politicians. There was no support for compulsory voting in these focus groups.

The State Commission: tricky issues

We presented a total of five themes to the focus groups (two or three per group) which are also on the agenda of the State Commission. We did this by framing the questions in the form of oppositions to make the choice as simple as possible (see chapter 5), but these were still complex topics. These are not issues which occupy people in their daily lives or which they spend much time thinking about. The dilemmas involved were only clear to the occasional focus group member, and were often not really clear even after further explanation. People did engage with some topics, and sometimes these topics had already arisen spontaneously during the discussion. Two topics stand out because of the relatively strong engagement and the consensus:

- *Too many parties*
Most importantly, most focus group members feel there are too many political parties in the Netherlands. There are too many names on the ballot paper (this also received a great deal of attention in the run-up to the general election in 2017). There are too many to choose from, and this leads to fragmentation which – as borne out by the long process of attempting to form a government in September 2017 – makes it difficult to form a government coalition. People would like greater simplicity, less fragmentation and a clear idea of what a party stands for.
- *Seat-stealing*
People regard ‘seat-stealing’ (retaining a seat after leaving the party for which one was elected to that seat) as one of the reasons for the excessive number of parties. Generally speaking, focus group members think it is wrong that someone who quits their party should be able to retain their seat (though some caveats are applied, for example if someone has won a seat through preferential votes).

Other topics on which there was some consensus in the focus groups:

- *Binding referendum*
Although there is some debate about which topics should be eligible for a referendum (some issues are too complex to be able to make simple judgement), there was support in the focus groups (as there is in large-scale surveys) for a greater influence for citizens as a supplement to representative democracy. According to the focus group members, referendums should also preferably be binding: experiences with referendums to date have not made people optimistic. For some – particularly those who support the right-wing populist pvv party and those who are far removed from politics – such a referendum would serve as a backstop for changing the political course: voting in elections does not help (nothing changes anyway, the pvv is excluded from the government formation negotiations).

- *More influence on cabinet formation and allocation of power*
Although people do not themselves use terms such as 'allocation of power', it was clear from the focus groups that people would like more influence over what happens after elections. Precisely what form that should take is not clear. One member spontaneously suggested electoral pacts between parties, and when asked other participants also showed some support for this idea. This could make it easier for people to make choices at elections (and therefore offer a solution to the excessive number of parties). Tactical voting often achieves little, because parties still cooperate. The great lack of clarity about the ultimate compromises that will be arrived at may also play a role here. Electors not only do not know who will work with whom, but during the government formation process it appears as if just about any outcome is possible on every topic.

- *Debating major problems in Parliament*
The major problems in Dutch society should be debated in this most important national representative body, even where there is no direct policy responsibility. This topic did not arise spontaneously, but when asked people were found to regard Parliament as an important arena for debate. Even where Parliament no longer has direct responsibility for a particular theme because of devolution, privatisation, agencification or internationalisation, it should still debate these issues in broad terms. Parties would then make clear where they stand on the substance of these issues. Moreover, attention in Parliament (and, by extension, the national media) can sometimes also lead to changes at decentralised level and Parliament can also decide to centralise issues once again.

Changes to Dutch Parliamentary democracy?

In large-scale surveys, the Dutch show themselves to be relatively satisfied with Dutch democracy, especially compared with other countries and with earlier times. At the same time, such surveys show that large groups of citizens harbour feelings of political discontent, and that discontent is often also dominant in qualitative research (open responses, in-depth interviews, focus groups). The same applies in this study: many focus group members feel they are not well represented and feel very remote from politics. This is particularly evident among people with a lower education level and younger participants. It is unclear how this distance can be bridged by making changes to the political system. Some authors feel it is not so much a matter of changing institutions or systems, but rather of changing the political or administrative culture: politicians need to adopt a different stance. Others argue that such changes can only be brought about through institutional change. Politicians must be forced to be responsive to the wishes of the people, for example by supplementing representative democracy with forms of direct public influence. The focus group members did not conduct this discussion in those terms, but the impression did emerge (as it has in earlier studies) that citizens would like politicians to listen better and would like to be able to raise the alarm if they feel things are moving in the

wrong direction. Improvements to the parliamentary system proposed by focus group members themselves mainly relate to reducing the number of parties (by increasing the minimum vote threshold or forbidding ‘seat-stealing’), offering clear substantive choices and making realistic promises prior to elections, increasing the transparency regarding the allocation of power and increasing the opportunities for people to have a say and exert influence. So in fact, citizens are calling here both for changes to the political system and for a different political culture.

In the concluding discussion we go into three topics: 1) the surprising (for us) finding that citizens do not primarily see voting as a means of representing themselves; 2) two potential improvements to Parliamentary democracy (strengthening the broad value orientations of parties and introducing meaningful opportunities for citizens to make corrections); and 3) the possibilities of focus groups in opinion-building about politics. The latter is a corollary to chapter 2 of this report, which looks in detail at the specific characteristics of focus groups and the reasons for using them in this study.

Finally, this report is a summary of and reflection on focus group research about which a more detailed report was published at an earlier date by the researchers, namely *Ferro Explore!* en Kantar Public (Ferro 2017; Kantar 2017). Their reports offer more insight into the individual groups and can be found at www.scp.nl

Literatuur

- Aarts, C.W.A.M. (1999). *Opkomst bij verkiezingen*. Enschede: Universiteit Twente, Faculteit der Bestuurskunde.
- Acocella, I. (2012). The focus groups in social research: advantages and disadvantages. In: *Quality and Quantity*, jg. 46, nr. 4, p. 1125-1136.
- Alonso, S., J. Keane en W. Merkel (red.) (2011). *The future of representative democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andeweg, R.B. (2011). Approaching perfect policy congruence: Measurement, development, and relevance for political representation. In: M. Rosema, B. Denters en K. Aarts (red.), *How democracy works: Political representation and policy congruence in modern societies* (p. 39-52). Amsterdam: Pallas Publications.
- Andeweg, R. en J. Thomassen (2007). *Binnenhof van binnenuit. Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Andeweg, R. en J. Thomassen (red.) (2011a). *Democratie doorgelicht. Het functioneren van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- Andeweg, R. en J. Thomassen (2011b). *Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden: Leiden University Press.
- André, A. en S. Depauw (2017). The quality of representation and satisfaction with democracy: The consequences of citizen-elite policy and process congruence. In: *Political Behavior*, jg. 39, nr. 2, p. 377-397.
- Ankersmit, F.R. (2010). *De representatieve democratie is een electieve aristocratie* (afscheidsrede 12 april 2010). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Berg, J. ter, en Y. Schothorst (2018). *Jongeren over representatie en niet-stemmen. Kwalitatief onderzoek ten behoeve van de Staatscommissie Parlementair stelsel*. Amsterdam: Kantar Public.
- Bovens, M. en A. Wille (2014). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Prometheus.
- Brito Vieira, M. (red.) (2017). *Reclaiming representation*. New York: Routledge.
- Brons, C. (2014). *Political discontent in the Netherlands in the first decade of the 21st century* (diss. Tilburg). Tilburg: Universiteit Tilburg.
- Bushe, G.R. (2011). Appreciative inquiry: Theory and critique. In: D. Boje, B. Burnes en J. Hassard (red.), *The Routledge companion to organizational change* (p. 87-103). Oxford: Routledge.
- bzk (2016). *Strategische Kennisagenda – Vitale en weerbare democratie*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkszaken.
- Coleman, S. (2013). *How voters feel*. New York: Cambridge University Press.
- Conover, P.J. en D.D. Searing (2005). Studying 'everyday political talk' in the deliberative system. In: *Acta Politica*, jg. 40, nr. 3, p. 269-283.
- Cyr, J. (2016). The pitfalls and promise of focus groups as a data-collection method. *Sociological Methods & Research*, jg. 45, nr. 2, p. 231-59.
- Dædalus (2017). The prospects & limits of deliberative democracy. *Dædalus*, jg. 146, nr. 3.
- Dekker, P., J. Boelhouwer, P. de Greef en J. van Male (2002). *Niet-stemmers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., L. van der Ham en A. Wennekers (2018). *Burgerperspectieven 2018*¹. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2017). Publieke opinie. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De Sociale Staat van Nederland* (p. 57-89). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2018). Afkeer en afzijdigheid. In: T. van der Meer, H. van der Kolk en R. Rekker (red.), *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Dekker, P. en E. Steenvoorden (2008). *cov Kwartaalbericht 2008*¹. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Delli Carpini, M.X. en B. Williams (1994). The method is the message. In: M.X. Delli Carpini, L. Huddy en R. Shapiro (red.), *Research in Micropolitics: New Directions in Political Psychology*, Vol. 4 (p. 57-85). Greenwich, CT: JAI Press.
- Elchardus, M. (2002). *De dramademocratie*. Tiel: Lannoo.
- Esaiasson, P. en S. Holmberg (2017 [1996]). *Representation from above: Members of parliament and representative democracy in Sweden*. Abington: Taylor & Francis.
- Featherstone, L. (2017). *Divining desire. Focus groups and the culture of consultation*. New York/Londen: OR Books.
- Ferro (2017) = M. Winninghoff en G. Bruins (2017). *Representatie en niet-stemmen: burgers aan het woord*. Amsterdam: Ferro Explore! [beschikbaar op www.scp.nl].
- Fishkin, J.S. (2009). *When the people speak. Deliberative democracy and public consultation*. Oxford: Oxford University Press.
- Flinders, M. (2016). The problem with democracy. In: *Parliamentary Affairs*, jg. 69, nr. 1, p. 181-203.
- Gamson, W.A. (1992). *Talking politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grill, C.J. (2007). *The public side of representation*. New York: State University of New York Press.
- Grönlund, K., A. Bächtiger en M. Setälä (red.) (2014). *Deliberative mini-publics. Involving citizens in the democratic process*. Colchester: ECPR Press.
- Hendriks, F., K. van der Krieken en C. Wagenaar (2017). *Democratische zegen of vloek? Aantekeningen bij het referendum*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hibbing, J.R. en E. Theiss-Morse (2002). *Stealth democracy: Americans' beliefs about how government should work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holsteyn, J.J.M. van en G. Irwin (2018). Vroeger was alles beter ... Argumenten voor en tegen opkomstplicht. In: R.B. Andeweg en M. Leijenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (p. 47-66). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kamberelis, G. en G. Dimitriadis (2013). *Focus groups. From structured interviews to collective conversations*. Londen: Routledge.
- Kantar (2017) = J. ter Berg en Y. Schothorst (2017). *Burgers over representatie en niet-stemmen*. Amsterdam: Kantar Public [beschikbaar op www.scp.nl].
- Kölln, A. (2016). The virtuous circle of representation. In: *Electoral Studies*, jg. 42, p. 126-134.
- Lange, S., M. Leyenaar en P. de Jong (2014). *Politieke partijen: overbodig of nodig?*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Lauermann, R.M. (2014). *Constituent perceptions of political representation*. Londen: Palgrave Macmillan.
- Lezaun, J. (2007). A market of opinions: the political epistemology of focus groups. In: *The Sociological Review*, jg. 55, nr. 52, p. 130-151.
- Louwerse, T. (2011). *Political parties and the democratic mandate: comparing collective mandate fulfilment in the United Kingdom and the Netherlands*. Leiden: Universiteit Leiden (proefschrift).
- Marková, I., P. Linell, M. Frossen en A. Salazar Orvig (2007). *Dialogue in focus groups*. Londen: Equinox.
- Meer, T. van der (2017). *Voorbij de politieke crisis*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (inaugurale rede).
- Meer, T. van der en H. van der Kolk (red.) (2016). *Democratie dichterbij: Lokaal Kiezersonderzoek 2016*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Meer, T. van der, H. van der Kolk en R. Rekker (red.) (2018). *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Pitkin, H. (1967). *The concept of representation*. Berkeley: University of California Press.
- Rehfeld, A. (2018). On representing. In: *The Journal of Political Philosophy*, jg. 26, nr. 2 ([dx.doi.org:10.1111/jopp.12137](https://doi.org/10.1111/jopp.12137)).
- Ridder, J. den en P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek? Een studie van de Nederlandse publieke opinie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den en P. Dekker (2018). Stemmers en niet-stemmers. In: R.B. Andeweg en M. Leijenaar (red.), *Alle stemmen tellen! Een eeuw algemeen kiesrecht* (p. 69-91). Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Ridder, J. den, P. Dekker en P. van Houwelingen (2017). *Burgerperspectieven 2017*|3. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Seyd, B., J. Curtice en J. Rose (2018). How might reform of the political system appeal to discontented citizens? In: *The British Journal of Politics and International Relations*, jg. 20, nr. 2, p. 263-284.
- Shapiro, I., S.C. Stokes, E.J. Wood en A.S. Kirshner (red.) (2009). *Political representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smets, K. & C. van Ham (2013). The embarrassment of riches? A meta-analysis of individual-level research on voter turnout. In: *Electoral Studies*, jg. 32, nr. 2, p. 344-359.
- Staatscommissie (2017). *Pobleemverkenning van de Staatscommissie parlementair stelsel*. Zie www.staatscommissieparlementairstelsel.nl/documenten/publicaties/2017/10/18/probleemverkenning-staatscommissie-parlementair-stelsel.
- Stanley, L. (2016). Using focus groups in political science and international relations. In: *Politics*, jg. 36, nr. 3, p. 236-249.
- Stoker, G., C. Hay en M. Barr (2016). Fast thinking: Implications for democratic politics. In: *European Journal of Political Research*, jg. 55, nr. 1, p. 3-21.
- Thomassen, J. (1976). *Kiezers en gekozenen in de representatieve democratie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Thomassen, J., C. van Ham en R. Andeweg (2014). *De wankele democratie*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Tillie, J., J. van Holsteyn, H. van der Kolk en K. Aarts (2016). *Rumoer: Nederlandse kiezers en politiek 1998-2012*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Tjepkema, S. en L. Verheijen (2012). David Cooperrider. Appreciative inquiry. In: M. Ruijters en R.J. Simons (red.), *Canon van het leren. 50 concepten en hun grondleggers* (p. 77-89). Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Tormey, S. (2015). *The end of representative politics*. Cambridge: Polity Press.
- Urbinati, N. en M.E. Warren (2008). The concept of representation in contemporary democratic theory. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 11, p. 387-412.
- Waling, G. (2017). *Zetelroof – Fractiediscipline en afsplitsing in de Tweede Kamer*. Nijmegen: Vantilt.
- Wessel, M. van (2009). *Ontevreden over het functioneren van de democratie; maar hoe moet het dan wel?*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Wessel, M. van (2011). *Hoezo luistert de overheid (niet)? Burgerperspectieven op overheidsresponsiviteit*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Wessels, B. (2011). Performance and deficits of present-day representation. In: S. Alonso, J. Keane en W. Merkel (red.), *The future of representative democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winninghoff, M. en G. Bruins (2018). *Representatie en niet-stemmen. Rapportage van een kwalitatief verkennend onderzoek*. Amsterdam: Ferro Explore!

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn in gedrukte vorm verkrijgbaar bij de (internet)boekhandel en zijn als pdf gratis te downloaden via www.scp.nl. Een complete lijst is te vinden op www.scp.nl/publicaties.

SCP-publicaties 2018

- 2018-1 *Werken aan de start. Jonge vrouwen en mannen op de arbeidsmarkt* (2018). Ans Merens en Freek Bucx (red.). ISBN 978 90 377 0859 2
- 2018-2 *Lees:Tijd. Lezen in Nederland* (2018). Annemarie Wennekers, Frank Huysmans en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0858 5
- 2018-3 *De Wmo 2015 in praktijk. De lokale uitvoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning* (2018). Lia van der Ham, Maaïke den Draak, Wouter Mensink, Peggy Schyns en Esther van den Berg. M.m.v. Pepijn van Houwelingen en Isabella van de Velde. ISBN 978 90 377 0856 1
- 2018-4 *Jezelf zijn in het verpleeghuis* (2018). Lisette Kuypers, Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0855 4 (pdf)
- 2018-5 *Maatschappelijke ondersteuning: keuzes van cliënten en beleid van gemeenten* (2018) (handelseditie proefschrift). Anna Maria Marangos. ISBN 978 90 377 0846 2 (pdf)
- 2018-6 *Een lokaal sociaal contract. Voorwaarden voor een inclusieve samenleving* (2018). Kim Putters. ISBN 978 90 377 0861 5
- 2018-7 *The social state of the Netherlands 2017* (2018). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer en Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0862 2 (pdf)
- 2018-8 *Net als thuis. Wooninitiatieven opgezet door ouders voor hun kinderen met een beperking* (2018). Inger Plaisier en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0863 9
- 2018-9 *Bouwend aan een toekomst in Nederland. De leefsituatie van Poolse migranten die zich na 2004 in Nederland hebben ingeschreven* (2018). Mérove Gijsberts, Iris Andriessen, Han Nicolaas (CBS) en Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0864 6 (pdf)
- 2018-10 *Publieke voorkeuren. Een methodologische en inhoudelijke verkenning van voorkeuren voor publieke voorzieningen* (2018). Martin Olsthoorn en Ab van der Torre. ISBN 978 90 377 0867 7 (pdf)
- 2018-11 *De religieuze beleving van moslims in Nederland. Diversiteit en verandering in beeld* (2018). Willem Huijnk. ISBN 978 90 377 0868 4 (pdf)
- 2018-12 *Opvattingen over seksuele en genderdiversiteit in Nederland en Europa* (2018). Lisette Kuypers. ISBN 978 90 377 0866 0 (pdf)
- 2018-13 *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen* (2018). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0872 1
- 2018-14 *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland* (2018). Jaco Dagevos, Willem Huijnk, Mieke Maliepaard (WODC) en Emily Miltenburg. ISBN 978 90 377 0869 1
- 2018-15 *Tijdelijk werk geven. Invloed van laagconjunctuur en langdurende ziektegevallen* (2018). Edith Josten en Jan Dirk Vlasblom. ISBN 978 90 377 0870 7 (pdf)

- 2018-16 *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking* (2018). Cretien van Campen, Frieke Vonk en Theo van Tilburg (VU AMSTERDAM). ISBN 978 90 377 0874 5
- 2018-17 *Veranderde zorg en ondersteuning voor mensen met een beperking. Landelijke evaluatie van de Hervorming Langdurige Zorg* (2018). Redactie: Mariska Kromhout, Nora Kornalijslijper en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0875 2
- 2018-20 *Lastige kwesties. Acht focusgroepen over vertegenwoordiging en stemmen* (2018). Paul Dekker en Josje den Ridder. ISBN 978 90 377 0878 3 (pdf)

Digitale publicaties 2018

Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen (infographic). Kim Putters, Andries van den Broek, Ab van der Torre, Martin Olsthoorn, Esther van den Berg, Wouter Mensink, Lotte Vermeij, Marcel Coenders en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0873 8, publicatiedatum 4-5-2018

Overige publicaties 2018

Burgerperspectieven 2018 | 1 (2018). Paul Dekker, Lia van der Ham en Annemarie Wennekers. ISBN 978 90 377 0865 3

SCP-publicaties 2017

- 2017-1 *Grenzen aan de eenheid. De beleving en waardering van diversiteit en inclusiviteit onder medewerkers van Defensie* (2017). Iris Andriessen, Wim Vanden Berghe en Leen Sterckx. M.m.v. Jantine van Lisdonk en Ans Merens. ISBN 978 90 377 0814 1
- 2017-2 *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp. Oratie.* (2017). Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0752 6
- 2017-3 *Langer zelfstandig. Ouder worden met hulpbronnen, ondersteuning en zorg* (2017). Cretien van Campen en Jurjen Iedema (SCP), Marjolein Broese van Groenou (VU-LASA) en Dorly Deeg (VUMC-LASA). ISBN 978 90 377 0817 2
- 2017-4 *Beleidssignalement Ervaringen van LHBT-personen met sport* (2017). Ine Pulles en Kirsten Visser. ISBN 978 90 377 0820 2 (pdf)
- 2017-5 *Voorzieningen verdeeld. Profijt van de overheid* (2017). Martin Olsthoorn, Evert Pommer, Michiel Ras, Ab van der Torre en Jean Marie Wildeboer Schut. ISBN 978 90 377 0821 9
- 2017-6 *Van oost naar west. Poolse, Bulgaarse en Roemeense kinderen in Nederland: ouders over de leefsituatie van hun kinderen* (2017). Ria Vogels, Simone de Roos en Freek Bucx. ISBN 978 90 377 0819 6
- 2017-7 *First steps on the labour market* (2017). Ans Merens, Freek Bucx en Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0822 6
- 2017-8 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015. Ontvangen hulp bij het huishouden, persoonlijke verzorging, verpleging en begeleiding* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0818 9 (pdf)
- 2017-9 *Kwesties voor het kiezen. Analyses van enkele maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2017* (2017). ISBN 978 90 377 0770 0 (pdf)
- 2017-10 *Achtervolgd door angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid* (2017). Lonneke van Noije en Jurjen Iedema. ISBN 978 90 377 0825 7
- 2017-11 *Discriminatie herkennen, benoemen en melden* (essay) (2017). Iris Andriessen. ISBN 978 90 377 0826 4 (pdf)

- 2017-12 *Dorpsleven tussen stad en land. Slotpublicatie Sociale Staat van het Platteland* (2017). Anja Steenbekkers, Lotte Vermeij en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0830 1 (pdf)
- 2017-13 *Leren van verschillen. Opleidingsverschillen in de vrouwenemancipatie* (2017). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0829 5 (pdf)
- 2017-14 *Transgender personen in Nederland* (2017). Lisette Kuiper, m.m.v. Wim Vanden Berghe. ISBN 978 90 377 0831 8 (pdf)
- 2017-15 *Gelijk verdeeld. Een verkenning van de taakverdeling bij LHb-stellen* (2017). Anne Roeters, Floor Veerman en Eva Jaspers. ISBN 978 90 377 0832 5 (pdf)
- 2017-16 *Nederlanders en nieuws. Gebruik van nieuwsmedia via oude en nieuwe kanalen* (2017). Annemarie Wennekers en Jos de Haan. ISBN 978 90 377 0833 2 (pdf)
- 2017-17 *Beroep op het mbo. Betrokkenen over de responsiviteit van het middelbaar beroepsonderwijs* (2017). Monique Turkenburg en Ria Vogels. M.m.v. Yvette Sol. ISBN 978 90 377 0836 3
- 2017-18 *Ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen. Landelijk overzicht van hun leefsituatie in 2015/'16* (2017). Debbie Verbeek-Oudijk en Cretien van Campen. ISBN 978 90 377 0838 7
- 2017-19 *Gelukkig in een verpleeghuis? Ervaren kwaliteit van leven en zorg van ouderen in verpleeghuizen en verzorgingshuizen* (2017). Cretien van Campen en Debbie Verbeek-Oudijk. ISBN 978 90 377 0837 0
- 2017-20 *Zicht op de Wmo 2015. Ervaringen van melders, mantelzorgers en gespreksvoerders* (2017). Peteke Feijten, Roelof Schellingerhout, Mirjam de Klerk, Anja Steenbekkers, Peggy Schyns, Frieke Vonk, Anna Maria Marangos, Alice de Boer en Liesbeth Heering. ISBN 978 90 377 0842 4
- 2017-21 *Gevlucht met weinig bagage. De leefsituatie van Somalische Nederlanders* (2017). Iris Andriessen, Mérove Gijsberts, Willem Huijnk en Han Nicolaas (CBS). ISBN 978 90 377 0839 4 (pdf)
- 2017-22 *Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer en Jeroen Boelhouwer (red.). ISBN 978 90 377 0843 1
- 2017-23 *Samenvatting Overall rapportage sociaal domein 2016. Burgers (de)centraal* (2017). Evert Pommer, Jeroen Boelhouwer (red.) ISBN 978 90 377 0844 8
- 2017-24 *Regionale verschillen in het sociaal domein: voorzieningengebruik nader verklaard* (2017). Ingrid Ooms, Klarita Sadiraj en Evert Pommer. ISBN 978 90 377 0852 3 (pdf)
- 2017-25 *De sociale staat van Nederland 2017* (2017). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.). ISBN 978 90 377 0847 9
- 2017-26 *Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (2017). Lisa Putman, Debbie Verbeek-Oudijk en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0850 9 (pdf)
- 2017-27 *Voor elkaar?* (2017). Mirjam de Klerk, Alice de Boer, Inger Plaisier, Peggy Schyns. ISBN 978 90 377 0849 3

Digitale publicaties 2017

- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2015* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0824 0, publicatiedatum 23-1-2017
- Eerste treden op de arbeidsmarkt* (digitaal magazine). Ans Merens, Freek Bucx, m.m.v. Christoph Meng (ROA). ISBN 978 90 377 0823 3, publicatiedatum 31-1-2017
- Arbeidsmarkt in kaart. Werkgevers 2017* (card stack). Patricia van Echtelt en Marian de Voogd-Hamelink. ISBN 978 90 377 0840 0, publicatiedatum 24-10-2017
- Zorg en ondersteuning in Nederland: kerncijfers 2016* (onepager). Debbie Verbeek-Oudijk, Lisa Putman en Mirjam de Klerk. ISBN 978 90 377 0851 6, publicatiedatum 17-11-2017

De sociale staat van Nederland 2017 (infographic). Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer, Annemarie Wennekers (red.).

ISBN 978 90 377 0853 0, publicatiedatum 12-12-2017

Een week in kaart – editie 1 (card stack). Anne Roeters. ISBN 978 90 377 0857 8, publicatiedatum 21-12-2017

Overige publicaties 2017

Burgerperspectieven 2017 | 1 (2017). Paul Dekker, Josje den Ridder en Pepijn van Houwelingen.

ISBN 978 90 377 0827 1

Burgerperspectieven 2017 | 2 (2017). Josje den Ridder, Iris Andriessen en Paul Dekker. ISBN 978 90 377 0834 9

Oud worden in Nederland (2017). Redactie: Lotte Vermeij (SCP) en Radboud Engbersen (PLATFORM31).

ISBN 978 90 377 0835 6

Burgerperspectieven 2017 | 3 (2017). Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen.

ISBN 978 90 377 0841 7

Burgerperspectieven 2017 | 4 (2017). Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen. ISBN 978 90 377 0854 7

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt jaarlijks zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.